

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

ISSN 2219-2654

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ
ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

Збірник наукових праць

№ 1(63) 2024

Київ 2024

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ТА
СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

№ 1(63) 2024

Збірник наукових праць
Засновано у 2001 році

Засновник:

**Східноукраїнський національний
університет**

імені Володимира Даля

Збірник зареєстровано

Міністерством юстиції України

Свідоцтво про державну реєстрацію

серія КВ №24831-14771ПР від 05.05.2021

**THEORETICAL AND APPLIED
PROBLEMS OF PSYCHOLOGY
AND SOCIAL WORK**

№ 1(63) 2024

Collection of scientific works
It was founded in 2001

The founder is

**Volodymyr Dahl East-Ukrainian
National University**

Registered by the Ministry of
justice of Ukraine

Registration certificate

КВ №24831-14771ПР

dated 05.05.2021

Збірник наукових праць включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») за спеціальністю 053 Психологія (з 2020 р.). У науковому виданні можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук (доктора філософії, доктора наук з психології). Наказ МОН України від 29.06.2021 № 735 (Додаток 3)

Збірник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus
Збірник має наступний DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654>.

Голова редакційної колегії збірника: *Завацька Н.Є.*, д.психол.н., проф.,
Заслужений діяч науки і техніки України.

Редакційна колегія збірника: Блискун О.О., д.психол.н., проф.; Борисюк А.С., д.психол.н., проф.; Бохонкова Ю.О., д.психол.н., проф.; Бочелюк В.І., д.психол.н., проф.; Заслужений діяч науки і техніки України; Вержибок Г.В., к.психол.н., доц.; Генкова П., д.психол.н., проф. (Німеччина); Жигаренко І.Є., д.психол.н., проф.; Завацький В.Ю., д.психол.н., доц.; Завацький Ю.А., д.психол.н., проф.; Ковальчук З.Я., д.психол.н., проф.; Мухамедова Д.Г., д.психол.н., проф.; Окулич-Казарин В.П., д.пед.н., проф. (Польща); Панов М.С., д.психол.н., доц.; Пілецька Л.С., д.психол.н., проф.; Чавдарова В.А., д.психол.н., проф. (Болгарія); Тоба М.В., д.психол.н., проф. (заступник голови); Щербак Т.І., к.психол.н., доц.

Відповідальний секретар: Завацький Ю.А., д.психол.н., проф.

Статті рецензовано членами редакційної колегії.

Рекомендовано до друку Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 6 від 30 січня 2024 р.).

Матеріали друкуються мовою оригіналу в авторській редакції. Відповідальність за зміст та орфографію поданих матеріалів несуть автори.

Збірник містить матеріали учасників VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання здоров'язбереження у координатах сучасних парадигм» (28-29 грудня 2023 р., м. Київ).

© Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2024

© Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University, 2024

ЗМІСТ

<i>Білуха Т.І., Дейниченко Л.М., Дроздова Д.С., Льїна Ю.Ю.</i> ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК САМОВІДНОШЕННЯ ТА КОМУНІКАБЕЛЬНОСТІ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	5
<i>Остополець І.Ю., Бакуменко Т.К., Блага О.Б., Маннапова К.Р., Раджабова С.Ш.</i> ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	16
<i>Єна А.С.</i> ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РЕСУРСНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	27
<i>Юрченко Л.І., Харламов М.І., Гонтаренко Л.О.</i> СОЦІАЛЬА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ, СУСПІЛЬСТВА, ГРОМАДЯНИНА.....	37
<i>Родченкова І.В., Завацька Н.Є., Попович І.С., Литвиненко О.Д., Федорова О.В.</i> ДИНАМІЧНІСТЬ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ КОНСТРУКТИВ СМІСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ ТА САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УПРАВЛІНСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....	49
<i>Боярин Л.В., Завацька Н.Є., Борисюк А.С., Новацький В.Р.</i> СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ДИСТАНЦІОВАННЯ БАТЬКІВ.....	58
<i>Вишневська О.П., Завацька Н.Є., Петренко М.О., Завацький Ю.А.</i> МАТРИМОНІАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ В СИСТЕМІ СУБ'ЄКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ.....	68
<i>Турбан В.В., Волошин В.М., Завацька Н.Є., Сафонов А.Ю.</i> СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМООБМЕЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ТА ЙОГО ЗВ'ЯЗОК ІЗ ПСИХОЛОГІЧНИМ ВІКОМ ТА ЧАСОВИМИ ДЕЦЕНТРАЦІЯМИ В УМОВАХ ПРОФЕСІЙНОЇ КРИЗИ.....	76
<i>Блискун О.О., Турбан В.В., Завацька Н.Є., Сколота Е.В.</i> СТЕРЕОТИПНІ ТА ІНДИВІДУАЛЬНІ ПРОЯВИ СОЦІАЛЬНОЇ АНОМІЇ ОСОБИСТОСТІ В ПРОЦЕСІ ЇЇ ІНТЕГРАЦІЇ УМОВАХ СУЧАСНОГО СОЦІУМУ.....	88

<i>Білецький П.С., Завацька Н.Є., Жигаренко І.Є., Тоба М.В.</i>	
АЛГОРИТМ ЗАСТОСУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ЗДОРОВ'Я ФАХІВЦІВ- МЕДИКІВ.....	99
<i>Борозенцева Т.В., Завацька Н.Є., Завацький В.Ю., Каськов І.О.</i>	
СКЛАДОВІ ЕФЕКТИВНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОГРАМИ ПІДВИЩЕННЯ КОРПОРАТИВНОЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ОРГАНІЗАЦІЇ.....	107
<i>Tsarenok L.B., Zavatska N.Ye., Kovalenko V.O., Tsarenok V.O.</i>	
FEATURES OF SOCIAL ADAPTATION OF YOUNGER SCHOOL STUDENTS AND CHILD-PARENT RELATIONSHIPS.....	118
<i>Hoian I.M., Onyskiv I.Ya.</i>	
TYPES OF COUNSELING IN THE PRACTICE OF A PRACTICAL PSYCHOLOGIST.....	127
<i>Гуляєва А.С., Журба А.М., Бохонкова Ю.О., Журба М.А.</i>	
КРИТЕРІАЛЬНО-СТУПЕНЕВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СФОРМОВАНОСТІ СИСТЕМИ ПЕРЕКОНАНЬ ОСОБИСТОСТІ В КРИЗОВИХ УМОВАХ.....	139

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК САМОВІДНОШЕННЯ ТА КОМУНІКАБЕЛЬНОСТІ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті представлено результати теоретичного аналізу та емпіричного дослідження проблеми взаємозв'язку самовідношення та комунікабельності у здобувачів вищої освіти юнацького віку. Визначено нерозв'язані аспекти цієї проблеми та її актуальність на сучасному етапі розвитку українського суспільства у зв'язку із трансформацією системи вищої освіти.

Аналіз результатів психологічних досліджень проблеми самовідношення, формування комунікативних якостей особистості в онтогенезі показав, що ці психологічні феномени є складними динамічними утвореннями, які розвиваються протягом життя особистості та залежать від мікросоціальних, макросоціальних та внутрішньо-особистісних чинників. Ставлення до власної особистості та комунікативні якості, уміння, здібності пов'язані один з одним. Максимального розвитку ці психологічні утворення досягають в юнацькому віці.

***Метою** дослідження є визначення особливостей взаємозв'язку самовідношення та комунікабельності у здобувачів вищої освіти юнацького віку.*

***Наукова новизна.** Проведене дослідження дозволило виявити що у досліджуваних розвинені такі показники самовідношення, як: інтегральне позитивне ставлення до власної особистості, високий рівень самоповаги, аутосимпатії та очікування позитивного ставлення від оточуючих. Комунікабельність розвинена на середньому рівні. Виявлений прямий кореляційний зв'язок між високим рівнем комунікабельності та інтегральним позитивним ставленням до власного «Я», самоповагою, самовпевненістю і самоприйняттям. Тобто розвиток цих складових самовідношення взаємопов'язаний із комунікабельністю. Отримані результати можуть бути*

використані для оптимізації навчально-виховного процесу в закладах вищої освіти.

Висновки. На основі результатів дослідження розроблено психологічні рекомендації для майбутніх фахівців щодо оптимізації комунікативної сфери. Формування комунікативної компетентності, використання конструктивних стратегій спілкування, розв'язання конфліктних ситуацій сприяють оптимізації самовідношення. Професійна комунікативна компетентність є важливою складовою особистості фахівця, який повинен вміти ефективно взаємодіяти з колегами та іншими суб'єктами професійної діяльності у процесі здійснення діяльності.

Ключові слова: самовідношення, комунікабельність, комунікативна культура, комунікативна компетентність, юнацький вік.

Постановка проблеми. Професійна соціалізація особистості сприяє рішення завдання підвищення якості підготовки випускників закладів вищої освіти. Результатом успішної професійної соціалізації особистості є побудова життєвої та професійної позиції відповідно до тих знань й умінь, моральних принципів і якостей, які були сформованими під час навчання. Нажаль складна політична, соціально-економічна ситуація в країні та існуюча система професійної підготовки здобувачів освіти не створюють сприятливих умов для успішної соціалізації здобувачів, розвитку їхньої самостійності, ініціативності, внутрішньої автономності, товариськості та суб'єктності.

Професійна соціалізація здобувачів вищої освіти в процесі навчання це період, під час якого особистість пізнає і засвоює специфічні соціально-професійні ролі та цінності, що необхідні для успішного виконання професійних функцій; у неї формується соціальний тип особистості як система соціально-психологічних і професійно важливих якостей.

Одним з основних завдань професійної соціалізації здобувачів вищої освіти є формування адекватного самовідношення, сприяння розвитку професійно-важливих якостей, в тому числі – комунікативних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Самовідношення є традиційним для психології об'єктом дослідження. На теперішній час накопичено багато теоретичних та експериментальних даних щодо вивчення самовідношення, розкрито механізми його формування, особливості функціонування та структури.

Дотепер у психології немає єдиного підходу до визначення феномена самовідношення, як ставлення людини до себе, «Я-концепції», самосвідомості особистості, незважаючи на те, що він активно вивчається дослідниками різних країн (С. Максименко, Н. Мацевко, А. Мирошнеченко, А. Налчаджян, Л. Онуфрієва, В. Столін, С. Ставицька, І. Чеснокова, Н. Шевченко Р. Бернс, С. Куперсміт, М. Розенберг, Н. Сарджвеладзе та інші).

Аналіз психологічних досліджень проблеми формування самовідношення людини у процесі життя та закономірностей розвитку комунікативних якостей показав, що у світовій психологічній науці ці проблеми дослідженні достатньо глибоко та ретельно, але деякі питання залишилися невирішеними, а саме: наукові підходи до проблеми самосвідомості та самовідношення особистості ретельно описують формування цих феноменів у онтогенезі, структуру самовідношення, динаміку розвитку та інше, але залишається відкритим питання про детермінації позитивного та негативного самовідношення, взаємозв'язок з іншими особистісними утвореннями, вплив професійного навчання та діяльності тощо [1; 2; 6; 7].

Мета статті полягає у визначенні особливостей взаємозв'язку самовідношення та комунікабельності у здобувачів вищої освіти юнацького віку.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. У дослідженні брали участь здобувачі вищої освіти Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» та Національного університету цивільного захисту України 2-3 років навчання, кількістю 49 осіб, віком від 18 до 21 року.

Для вирішення завдань емпіричного дослідження використовувалися: «**Опитувальник** самовідношення» (ОСО) Століна-Пантілеєва, який побудований відповідно до розробленої В. *Століним* ієрархічної моделі структури самовідношення; «Тест для визначення рівня комунікабельності» В. Петрова, що дозволяє визначити розвиток здатності досліджуваних до встановлення зв'язків між людьми; коефіцієнт кореляції r -Пірсона, який дозволяє встановити особливості взаємозв'язку між показниками.

Результати дослідження рівня самовідношення здобувачів вищої освіти, проведене за допомогою методики Століна-Пантілеєва, представлено в табл. 1.

Показники самовідношення у здобувачів вищої освіти (у балах)

Шкали	M ± σ
S – глобальне самовідношення	19,8 ± 6,7
I – самоповага	10,6 ± 3,5
II – аутосимпатія	10,3 ± 3,4
III – очікуване відношення від інших	10,2 ± 3,7
IV – самоінтерес	6,1 ± 2,0
1 – самовпевненість	5,8 ± 2,2
2 – ставлення інших	6,3 ± 2,1
3 – самоприйняття	5,2 ± 1,7
4 – самокерування, самопослідовність	4,4 ± 1,3
5 – самозвинувачення	4,8 ± 1,7
6 – самоінтерес	5,6 ± 2,1
7 – саморозуміння	4,3 ± 1,4

Найбільш високі результати отримані за шкалами S (19,8±6,7 балів), I (10,6±3,5 балів), II (10,3±3,4 балів), III (10,2±3,7 балів). Шкала S вимірює інтегральне самовідношення особистості. Можна говорити, що у переважній більшості досліджуваних це відчуття позитивне. Вони приймають і схвалюють власну особистість. Шкала I вимірює самоповагу. Більшість досліджуваних відносяться до себе з повагою. Шкала II вимірює аутосимпатію. Більшість досліджуваних ставляться до себе з симпатією. Шкала III вимірює рівень очікування позитивного ставлення від оточуючих. Більшість досліджуваних активно очікують, що інші люди будуть ставитися до них із приязню, проявляти інтерес та симпатію.

Найнижчі бали отримані за шкалами 7 (4,3±1,4 балів), 4 (4,4±1,3 балів), які вимірюють саморозуміння та самокерування, відповідно. Тобто можна констатувати, що у досліджуваних здобувачів вищої освіти проблемними зонами у самовідношенні є те, що стосується розуміння власної особистості та саморегуляції, які певним чином пов'язані між собою.

Дослідження комунікабельності здобувачів вищої освіти було проведене за допомогою «Тесту для визначення рівня комунікабельності» В. Петрова. Отримані результати представлені в табл. 2.

Отримані показники вказують на те, що досліджувані мають середній рівень комунікабельності, вони допитливі; охоче спілкуються із іншими

людьми; достатньо толерантні у стосунках з іншими; воліють відстоювати власну точку зору без запальності, неконфліктні; віддають перевагу спілкуванню із невеликою кількістю людей, з якими добре знайомі; не мають схильності до екстравагантних витівок, багатослівності та ненормативної поведінки.

Таблиця 2

Показники комунікабельності у здобувачів вищої освіти (у балах)

Шкала	M ± σ
Комунікабельність	17,6 ± 5,7

Таким чином, дослідження самовідношення та комунікабельності у здобувачів вищої освіти юнацького віку показало, що вони мають переважно позитивне ставлення до власної особистості та середній рівень комунікабельності.

Далі було визначено особливості взаємозв'язку між самовідношенням та комунікабельністю у досліджуваних з використанням коефіцієнту кореляції r-Пірсона. Отримані результати відображено в табл. 3.

Таблиця 3

Показники взаємозв'язку самовідношення і комунікабельності у здобувачів вищої освіти (r)

Самовідношення	Комунікабельність
S – глобальне самовідношення	0,34*
I – самоповага	0,32*
II – аутосимпатія	0,27
III – очікуване відношення від інших	0,21
IV – самоінтерес	0,15
1 – самовпевненість	0,35*
2 – ставлення інших	0,24
3 – самоприйняття	0,33*
4 – самокерування, самопослідовність	0,14
5 – самозвинувачення	0,18
6 – самоінтерес	0,15
7 – саморозуміння	0,23

Примітка: * $p \leq 0,05$ ** $p \leq 0,01$.

Виявлено прямий кореляційний зв'язок на $p \leq 0,05$ рівні між такими показниками самовідношення і комунікабельності у здобувачів вищої освіти юнацького віку, як: глобальне самовідношення, самоповага, самовпевненість і самоприйняття. Тобто, молоді люди, які позитивно ставляться до себе, поважають власну особистість, впевнені у собі, приймають себе, мають адекватний рівень самооцінки більш зацікавлені у спілкуванні з іншими людьми, відкриті, товариські, мотивовані на встановлення зв'язків із оточуючими.

Таким чином, можна стверджувати, що у здобувачів вищої освіти юнацького віку, які брали участь у дослідженні, простежується взаємозалежність між позитивним ставленням до себе і високим рівнем комунікабельності.

Отримані результати дослідження дозволили сформулювати деякі психологічні рекомендації щодо розвитку комунікативної культури здобувачів вищої освіти. Формування комунікативної культури здобувачів вищої освіти безпосередньо пов'язані як з навчально-виховним процесом, так і з дозвіллям юнаків. У навчально-виховному процесі закладу вищої освіти потрібно реалізовувати особистісно орієнтований підхід до навчання, основними чинниками якого є зовнішні впливи освітнього середовища навчального закладу та власна активність особистості, яка спрямована на реалізацію її комунікативних властивостей. Процес формування комунікативної культури здобувачів вищої освіти має враховувати те, що: пріоритетним завданням здобувачів є застосування комунікативних засобів у відповідності до актуального соціального контексту; навчальний процес повинен залучати учасників до спілкування, яке є наближеним до реальних ситуацій професійної діяльності; викладач є координатором навчальної діяльності майбутніх фахівців, будує з ними партнерські взаємини; на практичних та семінарських заняттях перевага повинна віддаватися інтерактивним груповим видам діяльності, діловим та моделюючим іграм, завданням вирішення проблемних ситуацій із застосуванням діалогічних форм, дискусій, дебатів, кейсів тощо.

Комунікативна культура особистості реалізується в комунікативних знаннях, уміннях і навичках. Комунікативні знання це узагальнений досвід людства, відображені у свідомості комунікативні ситуації у їх причинно-наслідкових зв'язках. Це знання про сутність спілкування як процесу та соціального явища, його структуру, види, етапи, закономірності, динаміку розвитку, комунікативні методи, прийоми, їх вплив на процес взаємодії,

можливості та обмеження. Комунікативні уміння це комплекс дій, що дозволяє ефективно та конструктивно використовувати комунікативні знання.

Комунікативні навички це практичне застосування комунікативних знань і вмінь. До них належать автоматизовані компоненти свідомих дій, які сприяють швидкому, коректному відзеркаленню комунікативної ситуації і визначають успішність сприйняття, розуміння ситуації і відповіді на неї. Комунікативна культура залежить від розвитку та зрілості особистості, виявляється в творчому характері застосування кращих зразків комунікативної діяльності. Вона забезпечує високий рівень соціальної активності особистості, дотримання соціальних норм поведінки, застосування ефективних засобів комунікативної діяльності. Під впливом соціальних та психологічних чинників у особистості формується своєрідний стиль комунікативної діяльності, який проявляється в різних ситуаціях спілкування та може сприяти успішності професійної діяльності.

Комунікативна культура це сукупність знань, умінь, навичок, здібностей, які сприяють продуктивності взаємодії людей у конкретній ситуації. Її рівень обумовлює результативність професійної поведінки. Формування комунікативної культури передбачає озброєння здобувачів освіти знаннями етичних принципів і психологічних основ ділової комунікації як підґрунтя для розвитку професійно-важливих якостей майбутніх фахівців. Відповідність поведінки людини соціальним вимогам обумовлює успіх її професійної діяльності. Також необхідним елементом комунікативної підготовки здобувачів освіти є опанування основ технології створення професійного іміджу. Привабливий імідж працівника у міжособистісній взаємодії сприяє розвитку конструктивних стосунків із оточуючими [3; 4; 5].

Важливою складовою комунікативної культури особистості є комунікативна компетентність, як здатність об'єктивно сприймати, інтерпретувати комунікативні ситуації та адекватно реагувати на них. Комунікативна компетентність відображає ефективність людини у міжособистісному спілкуванні, вона включає психологічні знання про себе та інших, типові стратегії в спілкуванні та систему відповідних умінь.

Формування комунікативної культури здобувачів вищої освіти ґрунтується на розумінні навчання як процесу комунікації, в якому молоді люди набувають комунікативної компетенції, що сприяє розвитку необхідних професійних якостей. Цей процес поєднує змістовий, емоційний та діяльнісний компоненти. Змістовний компонент спрямований на усвідомлення здобувачем

вищої освіти сутності й значущості комунікативної діяльності у поведінці. Емоційний сприяє формуванню особистого ставлення до комунікативної складової майбутньої професійної діяльності. Діяльнісний компонент передбачає застосування комунікативних умінь: сприймати, розуміти особистість партнера по спілкуванню; виражати власну особистість; впливати на партнера для досягнення мети спілкування тощо.

Висновки. Дослідження самовідношення та комунікабельності у здобувачів вищої освіти юнацького віку показало, що вони мають позитивне ставлення до власної особистості та середній рівень розвитку комунікативних якостей. Виявлений прямий кореляційний зв'язок між комунікабельністю та інтегральним самовідношенням, самоповагою, самовпевненістю і самоприйняттям. На основі результатів дослідження розроблено психологічні рекомендації для майбутніх фахівців щодо оптимізації комунікативної сфери. Формування комунікативної компетентності, використання конструктивних стратегій спілкування, розв'язання конфліктних ситуацій сприяють оптимізації самовідношення. Професійна комунікативна компетентність є важливою складовою особистості фахівця, який повинен вміти ефективно взаємодіяти з колегами та іншими суб'єктами професійної діяльності у процесі здійснення діяльності.

У подальшому представлені рекомендації можуть стати підґрунтям для розробки тренінгової програми для здобувачів вищої освіти.

Література

1. Большакова А. М. Психологічний аналіз феноменів самоздійснення особистості. *Молодий вчений*. 2015. № 2(4). С. 206–209.
2. Боришевський М. Й. Особистість у вимірах самосвідомості: монографія. Суми: Еллада, 2012. 608 с.
3. Горуха Л. А., Фрадинська А. П. Самопрезентація як засіб створення позитивного іміджу особистості. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». 2016. № 12. С. 133–136.
4. Кириченко Р. В. Самопрезентація особистості у віртуальному комунікативному просторі. *Соціально-гуманітарний вісник*. 2018. Вип. 24. С. 50–51.

5. Левицька І. М., Попіль М. І. Вплив образу фізичного «Я» на самоставлення та розвиток особистості у ранньому юнацькому віці. *Молодий вчений*. 2017. №3. С. 267–271.

6. Ставицька С. О. Соціально-психологічні особливості реалізації потреби в саморозвитку, самооцінки життєвих цілей та самоставлення як компонентів розвитку самосвідомості в юнацькому віці. *Проблеми сучасної психології*. 2014. Вип. 23. С. 595–607.

7. Хоменко К. В. Науково-теоретичні підходи до вивчення проблеми самоставлення в юнацькому віці. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип. 22. С. 611–623.

References

1. Bolshakova, A. M. (2015). Psychological analysis of the phenomena of self-realization of personality. *A young scientist*. №. 2(4). P. 206–209.

2. Borishevskiy, M. Y. (2012). Personality in dimensions of self-awareness: monograph. Sumy.

3. Horukha, L.A. & Fradynska, A.P. (2016). Self-presentation as a means of creating a positive personality image. *Collection of scientific works of the Khmelnytskyi Institute of Social Technologies of the University «Ukraine»*. №. 12. P. 133–136.

4. Kyrychenko, R.V. (2018). Self-presentation of personality in the virtual communicative space. *Social and humanitarian bulletin*. Issue 24. P. 50–51.

5. Levytska, I. M. & Popil M.I. (2017). The influence of the image of the physical «I» on self-attitude and personality development in early youth. *A young scientist*. №. 3. P. 267–271.

6. Stavytska, S.O. (2014). Social-psychological features of realizing the need for self-development, self-assessment of life goals and self-attitude as components of self-awareness development in youth. *Problems of modern psychology*. Issue 23. P. 595–607.

7. Khomenko, K.V. (2013). Scientific and theoretical approaches to the study of the problem of self-esteem in youth. *Problems of modern psychology*. Issue 22. P. 611–623.

Bilukha T.I., Deinychenko L. M., Drozdova D. S., Ilna Yu. Yu.

THE RELATIONSHIP OF SELF-ATTITUDE AND COMMUNICATION IN HIGHER EDUCATION ACQUIRES

The article presents the results of a theoretical analysis and an empirical study of the problem of the relationship between self-attitude and sociability in youth students of higher education. Unsolved aspects of this problem and its relevance at the current stage of development of Ukrainian society in connection with the transformation of the higher education system are determined. The analysis of the results of psychological research on the problem of self-relationship, the formation of communicative qualities of an individual in ontogenesis showed that these psychological phenomena are complex dynamic formations that develop during the life of an individual and depend on microsocial, macrosocial and intra-personal factors. Attitude towards one's own personality and communicative qualities, skills, abilities are related to each other. These psychological formations reach their maximum development in youth.

The purpose of the study is to determine the specifics of the relationship between self-attitude and sociability in youth students of higher education.

Scientific novelty. The conducted research allowed us to reveal that the subjects developed such indicators of self-attitude as: an integral positive attitude towards one's own personality, a high level of self-respect, self-sympathy and expectation of a positive attitude from others. Communication is developed at an average level. A direct correlation between a high level of sociability and an integral positive attitude towards one's own "I", self-respect, self-confidence and self-acceptance was revealed. That is, the development of these components of self-relationship is interconnected with sociability. The obtained results can be used to optimize the educational process in higher education institutions.

Conclusions. Based on the results of the study, psychological recommendations for future specialists regarding the optimization of the communicative sphere have been developed. The formation of communicative competence, the use of constructive communication strategies, the resolution of conflict situations contributes to the optimization of self-relation. Professional communicative competence is an important component of the personality of a specialist, who must be able to effectively interact with colleagues and other subjects of professional activity in the process of carrying out activities.

Key words: self-attitude, sociability, communicative culture, communicative competence, youth.

Білуха Тамара Іванівна - кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, глибинної корекції та реабілітації, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького;

Дейниченко Лариса Миколаївна - кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психології ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», м. Дніпро;

Дроздова Діана Сергіївна - кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», м. Дніпро;

Ільїна Юлія Юріївна - кандидат біологічних наук, доцент, доцент кафедри психології діяльності в особливих умовах Національного університету цивільного захисту України, м. Харків.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті представлено результати теоретичного аналізу та емпіричного дослідження проблеми взаємозв'язку відповідальності та лідерських якостей у здобувачів вищої освіти. Визначено, що лідерські якості охоплюють комплекс індивідуально-особистісних і соціально-психологічних особливостей, які дозволяють індивіду впливати на групу з метою досягнення індивідуальних і групових цілей. Відповідальність є інтегративним і багатоаспектним утворенням, яке об'єднує особистісні особливості в систему і виявляється на різних рівнях. Стрижнем відповідальності виступають моральні цінності, норми та емоційне ставлення до них, що стають спонукою вчинків суб'єкта.

***Метою** дослідження є визначення особливостей взаємозв'язку лідерських якостей та відповідальності у здобувачів вищої освіти.*

***Наукова новизна.** Проведене дослідження дозволило виявити що у досліджуваних середньо-низький рівень розвитку здатності до лідерства та середній рівень лідерства. Рівень сформованості морально-етичної відповідальності у здобувачів вищої освіти є середнім. Найбільш розвиненими є альтруїстичні емоції і екзистенціальна відповідальність; найменш – морально-етичні цінності. Результати вказують на середній рівень загальної інтернальності у досліджуваних. Найбільш відповідальними вони відчують себе за власні невдачі, найменш – за своє здоров'я. В цілому можна говорити про змішаний тип контролю – зовнішньо-внутрішній. Також виявлено пряму і зворотну взаємозалежності між лідерськими здібностями і морально-етичною відповідальністю, а саме: здатність до лідерства має прямий кореляційний зв'язок з екзистенційною відповідальністю і зворотний – з рефлексією щодо*

морально-етичних ситуацій, цінностей. Рівні лідерства не корелюють з жодним із показників морально-етичної відповідальності.

Висновки. Здатність до лідерства і високий рівень лідерства припускають внутрішнє атрибутування відповідальності за власне життя в цілому, діяльність, її процес і результати, а також за стосунки з іншими людьми. *Проведене дослідження дозволяє стверджувати про недостатню міру відповідальності здобувачів вищої освіти та певну суперечливість їх розвитку: відповідальність проявляється ситуативно, про що свідчить середній рівень розвитку суб'єктивного контролю.*

Ключові слова: лідерські якості, відповідальність, локус контролю, здобувачі вищої освіти.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство України, яке на теперішній час переживає гострі ідеологічну, політичну, економічну та соціальну кризи, потребує нової генерації лідерів, що здатні аналізувати, прогнозувати і розв'язувати проблеми, брати на себе відповідальність.

Сьогоднішні здобувачі вищої освіти – це завтрашні фахівці, багато з яких займають провідне положення в державних, суспільних інституціях, і стануть лідерами в тій або іншій сфері діяльності. Водночас сучасна система вищої освіти не спрямована на розвиток лідерських якостей молодих людей. Таким чином, існує суперечність між соціальним запитом на формування і розвиток молодих лідерів та відсутністю науково обґрунтованих рекомендацій щодо реалізації цього процесу, що зумовлює необхідність створення в системі вищої освіти психолого-педагогічних умов для розвитку лідерських якостей здобувачів вищої освіти. Відповідальність є ціннісною основою лідерських якостей особистості, що дозволяє розглядати її як інтегральну якість і чинник розвитку лідерських якостей здобувачів вищої освіти

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема лідерства та відповідальності особистості привертає до себе інтерес як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Вивченням різних аспектів лідерства займалися такі вчені, як: Ж. Піаже, Л. Колберг, Ф. Хайдер, Е. Вайстер, В. Вайнер, Р. Стогділл, Р. Хоуманс, Л. Алексєнко-Лемовська, Д. Алфімов, З. Антонова, Д. Волківська, К. Вороніна, Б. Головешко, Д. Демкова, Н. Жигайло, Р. Карпінська, Н. Крошка, А. Липка, Г. Малигіна, О. Олексюк, О. Романовський, Т. Ушакова та інші.

У сучасній психологічній науці існує багато теорій лідерства, робляться спроби виокремити типи лідерів, описати ефективного лідера тощо. Здебільшого феномен лідерства вивчається соціальними психологами в контексті групових процесів: становлення та управління малою групою, групової динаміки, статусного розподілу членів групи тощо. Останнім часом активно розвивається напрям досліджень з політичного лідерства, вивчається проблематика лідерства в контексті психології управління [1; 2; 3; 9].

Проблема розвитку відповідальності як чинника лідерських якостей особистості поки що залишається поза увагою науковців, попри те, що має як значну наукову актуальність і новизну, так і практичну значущість. У психологічній літературі розглядається коло питань, пов'язаних із визначенням параметрів відповідальної поведінки, шляхів і засобів виховання відповідального ставлення до певної діяльності, виокремленням механізмів формування відповідальності. Вітчизняні науковці досліджують відповідальність переважно за такими напрямками: вивчення умов, факторів, прийомів виховання відповідальності на різних вікових етапах; відповідальність як феномен міжособистісних відносин у груповій діяльності; формування відповідальності в конкретному виді діяльності [4; 5; 6; 7; 10].

Актуальність проблеми відповідальності як чинника розвитку лідерських якостей здобувачів вищої освіти зумовлена недостатнім рівнем розробленості цієї проблематики, необхідністю визначення психологічних умов, конкретних програм з розвитку цих якостей. Навчання у закладах вищої освіти активізує процес особистісного розвитку завдяки включенню юнаків до системи професійного навчання, нової системи взаємин як усередині навчальних груп, так й між викладачами і здобувачами. Таким чином, період студентства є сенситивним для розвитку лідерських якостей та відповідальності особистості.

Мета статті полягає у висвітленні результатів дослідження особливостей взаємозв'язку лідерських якостей та відповідальності у здобувачів вищої освіти.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. У дослідженні брали участь здобувачі вищої освіти Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Б. Хмельницького, Івано-Франківського навчально-наукового юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія», Харківського національного університету внутрішніх справ та Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького 2-3 років навчання, кількістю 64 особи, віком від 18 до 22 років.

Для розв'язання завдань дослідження використано методики: «Діагностика лідерських якостей» Є. Жарікова, Є. Крушельницького; «Самооцінка лідерства» Н. Фетіскіна, В. Козлова, Г. Мануйлова; «Рівень суб'єктивного контролю» (РСК) Е. Бажина, Е. Голинкіної, А. Еткінда; опитувальник «ДУМЕОЛП» для діагностика рівня морально-етичної відповідальності особистості І. Тимошука; а також кількісні та якісні методи обробки емпіричних даних. Для математичної та статистичної обробки результатів нами використовувався коефіцієнт кореляції г-Пірсона.

Дослідження лідерських якостей було здійснено за допомогою методик «Здатність до лідерства» Є. Жарікова, Є. Крушельницького і «Самооцінка лідерства» Н. Фетіскіна, В. Козлова, Г. Мануйлова. Отримані результати відображені в табл. 1, 2.

Таблиця 1

Показники здатності до лідерства у здобувачів вищої освіти (у балах)

Шкала	М±σ
Здібність до лідерства	25,3±5,4

Отримані дані вказують на середньо-низький рівень розвитку здатності до лідерства у досліджуваних.

Таблиця 2

Показники самооцінки лідерських якостей у здобувачів вищої освіти (у балах)

Шкала	М±σ
Рівень лідерства	4,1±1,5

Отримані результати вказують на середній рівень лідерства у досліджуваних. Ми вважаємо, що це вказує на недостатню увагу, яку приділяє сучасна вітчизняна система вищої освіти питанню формування і розвитку лідерських якостей у здобувачів. Більшість здобувачів не мають реальної можливості повною мірою проявити свої лідерські якості. Аналіз наявних програм формування лідерських якостей особистості показав, що вони не відповідають інтересам сучасного юнака, а призначені зазвичай для дітей шкільного віку.

Дослідження рівня відповідальності у здобувачів вищої освіти проводилося за допомогою методик «Рівень суб'єктивного контролю» (РСК) Е. Бажина, Е. Голинкіної, А. Еткінда; опитувальник «ДУМЕОЛП» для діагностика

рівня морально-етичної відповідальності особистості І. Тимошука. Отримані результати представлені в табл. 3, 4.

Таблиця 3

Показники локусу контролю в різних сферах у здобувачів вищої освіти (у стенах)

Шкали	М±σ
Загальна інтернальність (I _з)	5,7±2,0
Інтернальність в сфері досягнень (I _д)	5,5±1,9
Інтернальність в сфері невдач (I _н)	6,8±2,3
Інтернальність в сімейних взаєминах (I _с)	5,5±1,7
Інтернальність в сфері діяльності (I _д)	5,1±1,8
Інтернальність в міжособистісних відносинах (I _м)	5,9±2,0
Інтернальність щодо здоров'я (I _{зд})	4,2±1,5

Отримані результати вказують на середній рівень загальної інтернальності у досліджуваних. Найбільш відповідальними досліджувані відчують себе за власні невдачі (I_н) 6,8±2,3 балів, найменш – за власне здоров'я (I_{зд}) 4,2±1,5 балів. В цілому можна говорити про те, що у досліджуваних здобувачів вищої освіти виявлено змішаний тип контролю – зовнішньо-внутрішній.

Таблиця 4

Показники рівня морально-етичної відповідальності у здобувачів вищої освіти (у балах)

Шкали	М±σ
Рефлексія на морально-етичні ситуації	2,7±1,0
Інтуїція в морально-етичній сфері	2,5±0,9
Екзистенційна відповідальність	3,2±1,2
Альтруїстичні емоції	3,5±1,3
Морально-етичні цінності	2,2±0,8
Рівень морально-етичної відповідальності	14,1±4,8

Рівень сформованості морально-етичної відповідальності у досліджуваних є середнім. Найбільш розвиненими є альтруїстичні емоції (3,5±1,3 балів) і екзистенційна відповідальність (3,2±1,2 балів); найменш – морально-етичні цінності (2,2±0,8 балів).

Формування морально-етичної відповідальності надзвичайно важливо в юнацькому віці при опануванні норм професійної діяльності та спілкування. Цей віковий період закладає основи вибору життєвої стратегії, в якій морально-етична відповідальність фахівця перед суспільством, іншими людьми, самим собою за результати своєї діяльності відіграє важливу роль.

Дослідження лідерських здібностей та відповідальності здобувачів вищої освіти показало наявність середнього-низького рівня розвитку лідерських якостей, середній рівень розвитку морально-етичної відповідальності та інтернально-екстернальний локус контролю.

Далі був проведений кореляційний аналіз феноменів, що вивчаються, результати якого представлені в табл. 5, 6.

Таблиця 5

Показники взаємозв'язку морально-етичної відповідальності та лідерських здібностей у здобувачів вищої освіти (r)

MEB	Лідерські якості	Здатність до лідерства	Рівень лідерства
	Рефлексія на морально-етичні ситуації	-0,55**	0,07
	Інтуїція в морально-етичній сфері	-0,12	0,18
	Екзистенціальна відповідальність	0,35*	0,23
	Альтруїстичні емоції	0,06	0,12
	Морально-етичні цінності	-0,41*	0,20
	Рівень морально-етичної відповідальності	0,21	0,11

Примітка: MEB – морально-етична відповідальність; * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$

Виявлено наявність прямої і зворотної залежностей між лідерськими здібностями і морально-етичною відповідальністю, а саме: здатність до лідерства має прямий кореляційний зв'язок з екзистенційною відповідальністю ($p \leq 0,05$) і зворотній – з рефлексією на морально-етичні ситуації ($p \leq 0,01$), морально-етичні цінності ($p \leq 0,01$). Рівні лідерства не корелюють з жодним із показників морально-етичної відповідальності.

Таким чином, кореляційне дослідження феноменів лідерства та морально-етичної відповідальності показало, що чим більше у здобувачів вищої освіти розвинена екзистенціальна відповідальність, тим більше розвинена у них здатність до лідерства.

Показники взаємозв'язку локусу контролю та лідерських якостей у здобувачів вищої освіти (r)

Локус контролю \ Лідерські якості	Здатність до лідерства	Рівень лідерства
Загальна інтернальність (I_z)	0,38*	0,44*
Інтернальність в сфері досягнень (I_d)	0,23	0,45*
Інтернальність в сфері невдач (I_n)	0,33*	0,12
Інтернальність в сімейних відносинах (I_c)	0,54**	0,21
Інтернальність в сфері діяльності (I_d)	0,42*	0,36*
Інтернальність в міжособистісних відносинах (I_m)	0,76**	0,55**
Інтернальність щодо здоров'я ($I_{зд}$)	0,21	-0,22

*Примітка: * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$*

За результатами проведеного дослідження локус контролю має прямий кореляційний зв'язок як із здатністю до лідерства, так і з рівнем лідерства. Найбільшою мірою з лідерськими здібностями взаємопов'язані загальна інтернальність, інтернальність в діяльності та інтернальність в міжособистісних відносинах. У найменшій – інтернальність в області здоров'я.

Таким чином, ми можемо констатувати, що здатність до лідерства і високий рівень лідерства припускають внутрішнє атрибутування відповідальності за своє життя в цілому, за діяльність, її процес і результати, а також за стосунки з іншими людьми.

Проведене дослідження дозволяє стверджувати про недостатній рівень відповідальності здобувачів вищої освіти та певну суперечливість її розвитку: відповідальність у досліджуваних проявляється ситуативно, чому відповідає середній рівень розвитку локусу суб'єктивного контролю. При цьому виявлено, що значна частина здобувачів вищої освіти відзначаються недостатнім самоконтролем, дисбалансом у структурі моральних принципів, низьким рівнем сумлінності, низьким рівнем прагнень до виконання суспільних вимог, а також ускладненою самооцінкою тих складових, які пов'язані з усвідомленням власних можливостей, здатністю передбачати наслідки своїх вчинків, усвідомленням себе як результату власних зусиль.

Висновки. Встановлено, що здобувачам вищої освіти складно усвідомлювати й оцінювати власні можливості як лідера, здатність передбачати наслідки своїх вчинків у цій ролі, ставлення до себе як до лідера. Співвідношення рівня лідерських якостей і міри відповідальності може характеризувати як тип особистості, так і визначати перспективи та напрямки розвитку лідерських якостей особистості.

Перспективи подальшого дослідження. У розвитку лідерських якостей та відповідальності здобувачів вищої освіти потрібно проаналізувати вплив певних психолого-педагогічних умов: індивідуально-психологічних особливостей і рівня розвитку навчально-професійної мотивації; розвивального особистісно орієнтованого середовища в навчальній та позанавчальній взаємодії; організації студентського колективу, самоврядування та використання інтерактивних форм роботи.

Література

1. Алфімов Д. В. Зміст феномену «лідерські якості особистості». *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2010. Вип. 11 (64). С. 44–51.
2. Волківська Д. А. Сучасні підходи до визначення лідерства. *Вісник Чернігівського нац. пед. університету ім. Т. Г. Шевченка*. Педагогічні науки. 2014. Вип. 115. С. 40–47.
3. Гриженко Л. В. Лідерство як соціальний феномен. *Грані*. 2014. № 5. С. 48–52.
4. Демкова Д. Т. Феномен відповідальності як об'єкт психологічного аналізу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: Психологія. 2014. № 56. С. 18–22.
5. Крошка Н. П. Аналіз наукових підходів до визначення поняття відповідальності. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки. 2016. № 3 (1). С. 54–58.
6. Липка А. О. Архітектоніка психологічного дослідження відповідальності особистості. *Науковий огляд*. 2017. № 36, т. 4. С. 1–12.
7. Малигіна Г. С. Відповідальність особистості як загальнопсихологічна проблема. *Наука і освіта*. 2013. № 7. С. 52–55.
8. Романовський О. Г. Лідерські якості в професійній діяльності. Харків: НТУ «ХП», 2017. 143 с.

9. Сторожев Р. Стан дослідження проблеми лідерства у вітчизняній та зарубіжній літературі. *Держави і регіони*. Серія: державне управління. 2017. № 3. С. 21–25.

10. Ушакова Т. Ю. Структурні компоненти відповідальності: теоретико-методологічний аналіз. *Наука і освіта*. 2015. № 3. С. 106–112.

References

1. Alfimov, D. V. (2010). The content of the phenomenon «leadership qualities of the individual». *Pedagogy of creative personality formation in higher and secondary schools*. Issue 11 (64). P. 44–51.

2. Volkivska, D. A. (2014). Modern approaches to defining leadership. *of the Chernihiv National ped. University named after T. G. Shevchenko newsletter*. Pedagogical sciences. Issue 115. P. 40–47.

3. Gryzhenko, L. V. (2014). Leadership as a social phenomenon. *Edges*. №. 5. P. 48–52.

4. Demkova, D. T. (2014). The phenomenon of responsibility as an object of psychological analysis. *Bulletin of Kharkiv National University named after V. N. Karazin*. Series: Psychology. №. 56. P. 18–22.

5. Kroshka, N. P. (2016). Analysis of scientific approaches to defining the concept of responsibility. *Scientific Bulletin of Kherson State University*. Series: Psychological sciences. №. 3 (1). P. 54–58.

6. Lypka, A. O. (2017). Architecture of psychological research of personal responsibility. *Scientific review*. №. 36, vol. 4, pp. 1–12.

7. Malyhina, G. S. Responsibility of the individual as a general psychological problem. *Science and education*. 2013. No. 7. P. 52–55.

8. Romanovsky, O. G. (2017). Leadership qualities in professional activity. Kharkiv: NTU «KhPI». 143 p.

9. Storozhev, R. (2017). The state of research on the problem of leadership in domestic and foreign literature. *States and regions*. Series: public administration. №. 3. P. 21–25.

10. Ushakova, T. Yu. (2015). Structural components of responsibility: theoretical and methodological analysis. *Science and education*. №. 3. P. 106–112.

**Ostopolets I.Yu., Bakumenko T.K., Blaha O.B., Mannapova K.R.,
Radjabova S.Sh.**

RELATIONSHIP OF RESPONSIBILITY AND LEADERSHIP QUALITIES IN HIGHER EDUCATION ACQUIRES

The article presents the results of a theoretical analysis and an empirical study of the problem of the relationship between responsibility and leadership qualities in students of higher education. It was determined that leadership qualities encompass a complex of individual-personal and social-psychological features that allow an individual to influence the group in order to achieve individual and group goals. Responsibility is an integrative and multifaceted entity that combines personal characteristics into a system and manifests itself at different levels. The core of responsibility is moral values, norms and emotional attitude towards them, which become the motivation of the subject's actions.

***The purpose** of the study is to determine the specifics of the relationship between leadership qualities and responsibility among students of higher education.*

***Scientific novelty.** The conducted research revealed that the researched have a medium-low level of development of leadership ability and an average level of leadership. The level of formation of moral and ethical responsibility among students of higher education is average. The most developed are altruistic emotions and existential responsibility; the least – moral and ethical values. The results indicate an average level of general internality in the subjects. They feel most responsible for their own failures, least – for their health. In general, we can talk about a mixed type of control - external and internal. Direct and inverse interdependencies between leadership abilities and moral and ethical responsibility were also revealed, namely: the ability to lead has a direct correlation with existential responsibility and an inverse correlation with reflection on moral and ethical situations and values. Leadership levels do not correlate with any of the indicators of moral and ethical responsibility.*

***Conclusions.** The ability to lead and a high level of leadership presuppose the internal attribution of responsibility for one's own life as a whole, activities, its process and results, as well as for relationships with other people. The conducted research allows us to assert the insufficient degree of responsibility of higher education seekers and a certain inconsistency in their development: responsibility is manifested situationally, as evidenced by the average level of development of subjective control.*

Key words: leadership qualities, responsibility, locus of control, students of higher education.

Остополець Ірина Юріївна - кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Богдана Хмельницького, м. Запоріжжя;

Бакуменко Тетяна Костянтинівна - доктор філософії, доцент, доцент кафедри теорії та методики дошкільної освіти, факультет дошкільної і спеціальної освіти та історії, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради;

Блага Ольга Богданівна - кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри загальноправових та гуманітарних дисциплін, Івано-Франківський навчально-науковий юридичний інститут Національного університету «Одеська юридична академія»;

Маннапова Катерина Робертівна - кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та психології, Харківський національний університет внутрішніх справ;

Раджабова Сабіна Шаїдівна - кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки і психології, Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького.

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РЕСУРСНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ

У статті розкрито психологічні аспекти ресурсного розвитку особистості в умовах війни. Проведене дослідження спрямоване на вивчення впливу воєнних конфліктів на психічне здоров'я та розвиток особистості. Дослідження зосереджується на виявленні ресурсів, які можуть бути використані для підтримки психічного благополуччя особистостей у таких надскладних умовах.

Ресурсний розвиток особистості означає процес розширення та максимізації внутрішніх та зовнішніх ресурсів, які впливають на особистість з метою покращення її психічного стану, емоційного благополуччя та здатностей до самореалізації. Ресурсний розвиток спрямований на збереження та розширення позитивних ресурсів, що сприяють розвитку особистості та формуванню позитивного життєвого бачення.

Аналізуються стресові ситуації, що виникають під час війни, та їх вплив на психічний стан особистості. Окрема увага приділяється виявленню внутрішніх ресурсів особистості, які можуть сприяти її адаптації та виживанню в умовах стресу та небезпеки. Дослідження також розглядає психологічні стратегії та підходи, що можуть бути використані для підтримки ресурсного розвитку особистості під час війни. Висвітлюються аспекти психологічної реабілітації та підтримки, спрямовані на зміцнення внутрішніх ресурсів та психічної стійкості особистості.

Звертається увага на важливості розвитку ресурсів, таких як психологічна гнучкість, соціальна підтримка та саморегуляція, для забезпечення психічного здоров'я та адаптації особистості до військових конфліктів. Аналізується роль психологічної роботи з військовослужбовцями, цивільним населенням та постраждалими, спрямованої на підтримку їхньої психічної стійкості та відновлення після впливу воєнних подій. Окрема увага надається індивідуальним та груповим психотерапевтичним підходам, спрямованим на зміцнення внутрішніх ресурсів особистості. Розглядаються

методи психологічної реабілітації, спрямовані на покращення психічного здоров'я та забезпечення психосоціальної адаптації.

Означена проблема має важливе значення для розуміння впливу війни на психіку людини та розвитку практичних рекомендацій для психологічної підтримки осіб, задіяних у конфліктних ситуаціях. Результати дослідження можуть бути використані для формулювання рекомендацій щодо психологічної підтримки осіб, залучених до воєнних подій, з метою покращення їхнього психічного стану та ресурсного розвитку.

Ключові слова: ресурс, психологічне здоров'я, психологічне благополуччя особистості, стрес, стійкість.

Постановка проблеми. В умовах війни в Україні сучасна людина стикається з надзвичайними викликами та стресовими ситуаціями, що вимагають від неї значної психологічної стійкості. Питання впливу воєнного стану на ресурсний розвиток особистості є актуальним і вимагає глибокого розгляду з психологічної перспективи.

Основні аспекти проблеми включають в себе вивчення психологічних механізмів адаптації особистості до стресових умов війни, розуміння впливу тривалого напруження та загрози на психологічне здоров'я, а також аналіз ролі психологічних ресурсів у вирішенні проблем воєнного травматизму.

Окрім цього, важливо розглядати вплив військових дій на формування особистісних якостей, таких як воля, самостійність, толерантність та емоційна стійкість. Дослідження цієї проблематики може сприяти розробці ефективних психологічних стратегій та підходів до супроводу осіб, які пережили воєнні події, з метою їх подальшого ресурсного розвитку та інтеграції в суспільство.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема психологічних аспектів ресурсного розвитку особистості в умовах війни набула значного інтересу серед науковців та фахівців у галузі психології. Дослідники можуть досліджувати різні аспекти, такі як стрес, посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), механізми адаптації та розвитку особистості під впливом воєнних умов.

Аналіз останніх досліджень включає огляд нових підходів до психотерапії військових, розуміння впливу військових конфліктів на формування особистісних рис, аналіз ефективності різних програм і підходів до підтримки осіб, які пережили військові події.

Мета статті – розкрити психологічні аспекти ресурсного розвитку особистості в умовах війни.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. В умовах війни особистість зазнає значних викликів, що вимагають адаптації та внутрішнього розвитку. Розгляд та розуміння психологічних аспектів ресурсного розвитку в цих умовах є ключовим для підтримки та сприяння психічному благополуччю особистості. Для подолання складних життєвих ситуацій Е. Фромм виділив три основні психологічні ресурси: надія – це активне очікування й готовність зустрітися з тим, що може з'явитися, вона покращує життя і зростання; раціональна віра – переконливість в тому, що існує величезна кількість реальних можливостей і потрібно своєчасно виявити ці можливості; душевна сила – мужність, здатність чинити опір ударам долі. Вищеперераховані ресурси дають змогу зробити більш цілісним і оптимальним для особистості процес подолання кризової ситуації (Аршава, 2016).

Нижче розглянуті основні психологічні аспекти:

1. Стрес та посттравматичний стресовий розлад (ПТСР). Військові конфлікти супроводжуються значним стресом, який може викликати серйозні наслідки для психічного здоров'я. Особистість, що пережила війну, стає схильною до розвитку посттравматичного стресового розладу. Розуміння механізмів цього розладу та розробка ефективних стратегій психотерапії є важливим етапом для ресурсного розвитку.

2. Механізми адаптації. Військові дії ставлять перед особистістю завдання швидкої та ефективної адаптації до нових умов. Розуміння та вивчення механізмів адаптації, включаючи внутрішні та зовнішні фактори, може сприяти розвитку особистості та її здатності справлятися з труднощами.

3. Формування особистісних рис. Воєнні події можуть впливати на формування особистісних рис, таких як воля, самостійність, толерантність та емоційна стійкість. Дослідження цих змін може допомогти визначити, як воєнні умови впливають на розвиток характеру особистості.

4. Психологічні ресурси та їх роль. Розуміння ролі психологічних ресурсів, таких як підтримка соціального оточення, самосвідомість та емоційна інтелігенція, стає важливим елементом психологічного супроводу в умовах війни. Ефективне використання цих ресурсів сприяє підтримці психічного здоров'я та ресурсного розвитку.

5. Програми психосоціальної підтримки та психотерапії. Розробка та впровадження програм психосоціальної підтримки та психотерапії є необхідними для забезпечення повноцінного ресурсного розвитку особистості в

умовах війни. Ефективні підходи мають базуватися на сучасних наукових дослідженнях та враховувати специфіку військового конфлікту.

6. Вплив воєнного травматизму на міжособистісні відносини. Важливим аспектом психологічних аспектів ресурсного розвитку є розуміння, як воєнний травматизм може впливати на взаємини з близькими та соціальним оточенням. Дослідження взаємодії міжособистісних факторів та травматичних подій може допомогти розробляти стратегії підтримки для відновлення та зміцнення соціальних зв'язків.

7. Гендерні аспекти впливу військових конфліктів. Дослідження ресурсного розвитку особистості в умовах війни також повинно враховувати гендерні відмінності. Важливо розуміти, як чоловіки та жінки можуть різним чином долати стрес, виражати свої емоції та знаходити ресурси для психологічного здоров'я.

8. Трансформація внутрішніх переконань та цінностей. Воєнні умови можуть викликати переосмислення внутрішніх переконань та цінностей особистості. Розгляд трансформації цих аспектів може сприяти вивченню механізмів розвитку нових цінностей та упорядкування життєвих пріоритетів.

9. Психологічний супровід учасникам бойових дій. Особливу увагу слід приділити психологічному супроводу учасникам бойових дій після завершення війни. Розуміння їхніх потреб та впливу воєнного досвіду на подальше життя може допомогти розробити ефективні програми реабілітації та ресурсного розвитку.

10. Взаємодія із соціокультурним контекстом. Урахування соціокультурного контексту є важливим для адаптації підходів до психологічної допомоги. Різні культурні контексти можуть визначати специфічні особливості реакції на стрес та шляхи ресурсного розвитку (Ващенко, 2018).

Враховуючи ці аспекти, подальше наукове дослідження та розробка практичних підходів до психологічної підтримки осіб, що переживають війну, стає важливим завданням для сприяння їхньому повноцінному розвитку та інтеграції в суспільство.

Вивчення цих психологічних аспектів ресурсного розвитку особистості в умовах війни дозволяє не лише розуміти вплив військових конфліктів на психічне здоров'я, але і розробляти науково обґрунтовані та практично ефективні методи психологічної підтримки та реабілітації осіб, які пережили війну.

Психологічні аспекти ресурсного розвитку особистості визначають внутрішні резерви та механізми, які дозволяють особистості ефективно адаптуватися до викликів, подолати стресові ситуації та досягти психологічного благополуччя. Нижче розглянуті ключові психологічні аспекти ресурсного розвитку особистості:

1. Саморегуляція та емоційна інтелегенція. Здатність ефективно контролювати свої емоції та вміння розпізнавати емоції інших грає важливу роль у ресурсному розвитку. Особистість, яка вміє ефективно керувати своїми емоціями, може легше подолати стрес, уникати вигорання та забезпечити психологічну стійкість.

2. Самосвідомість та саморефлексія. Особистість, яка має високий рівень самосвідомості, розуміє свої сильні та слабкі сторони, а також володіє здатністю до саморефлексії. Це сприяє виявленню власних ресурсів та вирішенню внутрішніх конфліктів.

3. Оптимізм та позитивний погляд на життя. Позитивне мислення та оптимістичний погляд на події допомагають особистості побачити можливості навіть у важких ситуаціях. Це сприяє розвитку ресурсів для подолання труднощів та досягнення цілей.

4. Автономія та самостійність. Здатність приймати рішення та діяти самостійно робить особистість менш залежною від зовнішніх обставин. Самостійність сприяє розвитку внутрішніх ресурсів та впевненості в своїх силах.

5. Гнучкість та адаптивність. Здатність адаптуватися до змін у власному житті та оточуючому середовищі є ключовою для ресурсного розвитку. Гнучкість дозволяє особистості виходити за межі звичайних стратегій та шукати нові, ефективні рішення.

6. Соціальна підтримка та комунікативні навички. Вміння будувати підтримуючі відносини та отримувати підтримку важливе для психологічного розвитку. Соціальна підтримка може допомагати особистості подолати стресові ситуації та відчувати себе більш захищеною.

7. Цілеспрямованість та мотивація. Наявність чітких цілей та мотивації сприяє активному розвитку особистості. Здатність визначати завдання та наполегливо працювати над їх вирішенням робить особистість більш ресурсною.

Розуміння та розвиток цих психологічних аспектів сприяє створенню ефективних програм та підходів до ресурсного розвитку особистості, які можуть

бути корисні в різних життєвих ситуаціях, включаючи умови війни та стресу (Гридковець, 2016).

В умовах війни особистість використовує як внутрішні, так і зовнішні ресурси для подолання стресу, забезпечення психологічного благополуччя та досягнення ресурсного розвитку. Зовнішні ресурси – це ті матеріальні цінності, соціальні статуси і соціальні зв'язки, що забезпечують підтримку соціуму та допомагають зовні. Внутрішній ресурс – це психічний потенціал особистості, характер і навички людини, що допомагають впоратися зсередини. Ці ресурси тісно пов'язані між собою, тому при нестачі одного ресурсу вичерпується й інший.

До внутрішніх ресурсів може відноситися:

- внутрішня сила та воля – здатність особистості знаходити в собі внутрішні резерви сили та волі, які допомагають подолати труднощі та рухатися вперед;

- спроможність до саморефлексії – здатність оцінювати свої дії та вчинки, розуміти власні емоції та думки, що допомагає в розвитку психологічної стійкості;

- емоційна інтелігенція – розуміння та управління власними емоціями дозволяє ефективно адаптуватися до стресових ситуацій та підтримує психічне здоров'я;

- позитивне мислення – здатність знаходити позитивні сторони у ситуаціях та має оптимістичний погляд на події, що сприяє психологічній стійкості;

- гнучкість та адаптивність – здатність змінювати свій спосіб мислення та діяти гнучко у відповідь на нові обставини та виклики;

- самодисципліна та самоконтроль – здатність контролювати свої імпульси для досягнення життєвих цілей;

- креативність – здатність породжувати незвичайні ідеї, відхилятися від традиційних схем мислення, швидко вирішувати проблемні ситуації;

- інтуїція – здатність швидко зрозуміти щось на основі почуттів, а не фактів тощо.

До зовнішніх ресурсів відноситься:

- сімейна та соціальна підтримка – підтримка родини та соціального оточення грає ключову роль у ресурсному розвитку особистості, зменшуючи відчуття самотності та страху;

- психологічна допомога та психотерапія – професійна підтримка психолога чи психотерапевта може допомогти особистості подолати травматичні події та розвивати стратегії для ефективного управління емоціями;

- участь у групових програмах – залучення до групових програм, спрямованих на психосоціальну підтримку, може забезпечити взаємопідтримку та обмін досвідом;

- взаємодія з громадськістю – участь в громадських ініціативах та волонтерська діяльність можуть створювати відчуття приналежності та допомагати відновленню внутрішньої гармонії;

- матеріальні ресурси, такі як гроші, житло, транспорт;

- доступ до освіти, культурних можливостей, засобів інформації;

- мережі зв'язків та можливості для спілкування тощо.

Отже, терміни «внутрішній ресурс» і «зовнішній ресурс» використовуються в психології для опису різних джерел сили, підтримки та впливу на особистість. Внутрішній ресурс – це ресурси, які притаманні самій особистості або знаходяться всередині неї. Вони можуть бути психологічними, емоційними, когнітивними або фізичними. Ці ресурси допомагають особистості вирішувати проблеми, адаптуватися до змін та досягати своїх цілей. Зовнішній ресурс – це ресурси, що походять з зовнішнього середовища особистості. Вони можуть бути соціальними, матеріальними або структурними. Ці ресурси можуть включати підтримку від інших людей, доступ до матеріальних благ, а також структури та умови, які сприяють розвитку особистості.

Використання цих внутрішніх та зовнішніх ресурсів в умовах війни є складним завданням, але може сприяти не лише подоланню труднощів, але й розвитку особистості в напрямку самореалізації та сталого психологічного здоров'я. Ці внутрішні та зовнішні ресурси взаємодіють між собою, і їх взаємодія визначає стійкість та успішність особистості у різних сферах її життя.

Аналіз рекомендації різних психологів та вчених щодо розвитку психологічних ресурсів дає підстави стверджувати, що це динамічний процес, адже не можна один раз накопичити ресурси і назавжди придбати силу. Тому що ресурси вимагають постійної взаємодії з середовищем, постійного розвитку та оновлення.

Психологічні ресурси особистості, як правило, приховані від свідомості людини – носія цих самих ресурсів. Саме тому психолог виступає для клієнта як активатор його ресурсів. Роль психолога активувати під час психологічної роботи емоційні і вольові, вітальні і розумові ресурси людини – його клієнта.

Часто психолог сам може бути ресурсом для клієнта. Тому головна роль психолога вивести психологічний ресурс з підсвідомості, допомогти йому усвідомити власну силу і спонукати до активації і закріпленню даного ресурсу в житті.

Усі ці аспекти вказують на важливість розуміння і розвитку психологічних ресурсів в умовах повномасштабної війни. Це допомагає не лише вижити в умовах конфлікту, але й розвиватися та досягати успіху, незважаючи на труднощі, що виникають на шляху. Потрапляючи в кризові або стресові умови, кожна особистість повинна пам'ятати про те, що для комфортного та безпечного виходу із будь-якої проблеми, вона має не забувати використовувати власні ресурси. Також звернутися до психолога, що допоможе активізувати ресурси, або ж допомогти окреслити шляхи їх розвитку. Тому будь-яка складна життєва ситуація буде шляхом до самовдосконалення.

Забезпечення належної підтримки психічного здоров'я постраждалих у надзвичайних та екстремальних ситуаціях є важливим завданням для суспільства та системи охорони здоров'я. Ефективна підтримка на різних рівнях може допомогти зменшити вплив стресу та травми, сприяти реабілітації та покращенню якості життя постраждалих.

Висновки. Дослідження психологічних аспектів ресурсного розвитку особистості в умовах війни підкреслює важливість уваги до психічного здоров'я та саморозвитку осіб, що переживають військові конфлікти.

Важливо враховувати роль внутрішніх ресурсів, таких як вольові якості, саморегуляція та соціальна підтримка, у формуванні психічної стійкості. Науковцями підкреслено, що ресурсний розвиток може відігравати ключову роль у відновленні та підтримці психічного здоров'я особистостей, залучених до військових конфліктів.

Запропоновані в роботі психологічні стратегії та інтервенції слугують базою для розробки практичних програм та підходів, спрямованих на підтримку ресурсного розвитку. Такі програми можуть бути важливим етапом у створенні більш гуманітарних умов для осіб, які переживають військові та конфліктні обставини.

Подальші перспективи включають розширення області досліджень, щоб детальніше розуміти вплив війни на різні аспекти психічного здоров'я та розвитку особистості. Крім того, важливим є розвиток інноваційних методик та інтервенцій для психологічної підтримки, спрямованих на максимізацію ресурсів та відновлення психічної стійкості у військових умовах. Залучення

фахівців з різних сфер та врахування індивідуальних особливостей може сприяти ефективнішому розв'язанню психологічних проблем учасників військових конфліктів.

Література

1. Аршава І. Ф. Емоційна стійкість людини та її діагностика: монографія. Дніпро: ДНУ, 2016. 336 с.
2. Ващенко І. В., Іваненко Б. Б. Психологічні ресурси особистості в подоланні складних життєвих ситуацій. Проблеми сучасної психології: зб.наук.праць. Кам'янець-Подільськ: КПНУ, 2018. № 40. С.33–49.
3. Гридковець Л.М. Світ життєвих криз людини як дитини своєї сім'ї, свого роду та народу: монографія. Львів: Скриня, 2016. 517 с.

References

1. Arshava I. F. (2016). *Emotsiina stiiikist liudyny ta yii diahnostryka [Emotional stability of a person and its diagnosis]* monohrafiia. Dnipro: DNU [in Ukrainian].
2. Vashchenko I. V., Ivanenko B. B. (2018). *Psykhologhichni resursy osobystosti v podolanni skladnykh zhyttievykh sytuatsii. Problemy suchasnoi psykhologii [Psychological resources of the individual in overcoming difficult life situations. Problems of modern psychology]* zb.nauk.prats. Kamianets-Podilskyi: KPNU [in Ukrainian].
3. Hrydkovets L.M. Svit zhyttievykh kryz liudyny yak dytyny svoiei simi, svoho rodu ta narodu [The world of life crises of a person as a child of his family, his kind and his people] monohrafiia. Lviv: Skrynia [in Ukrainian].

Yena A.S.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PERSONALITY RESOURCE DEVELOPMENT IN WAR CONDITIONS

The topic of the work «Psychological aspects of the resource development of the personality in the conditions of war» is aimed at studying the impact of military conflicts on mental health and personality development. The research focuses on identifying resources that can be used to support the mental well-being of individuals in such extremely challenging environments.

Resource development of the individual means the process of expansion and maximization of internal and external resources that affect the individual in order to improve his mental state, emotional well-being and abilities for self-realization.

Resource development is aimed at preserving and expanding positive resources that contribute to personality development and the formation of a positive life vision.

The work analyzes stressful situations that occur during the war and their impact on the mental state of the individual. Particular attention is paid to the identification of the internal resources of the individual, which can contribute to his adaptation and survival in conditions of stress and danger. The study also examines psychological strategies and approaches that can be used to support the resourceful development of the individual during wartime. Aspects of psychological rehabilitation and support aimed at strengthening internal resources and mental stability of the individual are highlighted.

The paper draws attention to the importance of developing resources, such as psychological flexibility, social support, and self-regulation, to ensure mental health and personal adaptation to military conflicts. The role of psychological work with servicemen, civilians and victims, aimed at supporting their mental stability and recovery after the impact of war events, is analyzed. Particular attention is paid to individual and group psychotherapeutic approaches aimed at strengthening the internal resources of the individual. Methods of psychological rehabilitation aimed at improving mental health and ensuring psychosocial adaptation are considered.

This topic is important for understanding the impact of war on the human psyche and developing practical recommendations for psychological support of persons involved in conflict situations. The work can be used to formulate recommendations for psychological support of persons involved in war events, with the aim of improving their mental state and resource development.

Key words: *resource, psychological health, psychological well-being of the individual, stress, resilience.*

Єна Аліна Сергіївна - практичний психолог, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради.

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ, СУСПІЛЬСТВА, ГРОМАДЯНИНА

Тенденції соціалізації суспільства а також особливості української ситуації, а саме: загальна соціально-політична криза в країні і, в той же час, збільшення попиту на соціально-відповідальне поведіння серед постраждалого населення в Україні, зумовлює такий аспект формування технологій управління господарюванням, який поєднаний із функціонуванням корпоративних структур та розвитком їхньої соціальної повноцінності.

Проблематика обумовлюється тим, що задля забезпечення збалансування інтересів сторін соціального діалогу, соціально відповідальної поведінки необхідне поширення ідеології й технології соціальної відповідальності, впровадження в практику всіх економічних структур, державних, підприємницьких, профспілкових, ідеї справедливого соціального договору, а не конфронтації. Це актуалізує розробку теорії та інструментарію політики соціальної відповідальності підприємства.

Метою статті є виведення теоретичних положень соціальної відповідальності держави і встановлення практичного інструментарію їхнього застосування, аналітично використовуючи матеріали вітчизняних і зарубіжних публікацій в контексті соціальної етики. Для досягнення мети використано методологію: індуктивного узагальнення даних, порівняння та аналогії, дедуктивного виведення нового знання.

Установлено прийнятні за сучасних умов теорії феномену соціальної відповідальності, а саме: ділові професійні практики, персонал-технології (перепідготовка, навчання), регулювання у сфері безпеки праці і гігієни (підвищення рівня охорони праці), підтримка зв'язків з громадою, екологічна соціальна відповідальність. Запропоновані засоби інструментарію їхнього застосування (гранти, стипендії, соціальні інвестиції, благодійництво, спонсорство, фонди місцевих громад).

Показано, що соціальна відповідальність – це добровільний внесок суб'єкта господарювання у розвиток суспільства в економічній, соціальній, екологічній сферах; зобов'язання компанії щодо етичності суб'єкт-об'єктних взаємостосунків, сприяння сталому розвитку господарювання, громади і суспільства.

***Ключові слова:** соціальна відповідальність, теорія, інструмент, стейкхолдери, інвестиція, благодійництво, меценатство.*

Постановка проблеми. Соціальним аспектам діяльності корпорацій за останні роки стало приділятися помітно більше уваги, як у теорії так і у практиці соціально-відповідальної поведінки. Це пов'язано як із загальносвітовими (перш за все, європейськими) тенденціями соціалізації стосунків у суспільстві, так і особливостями української ситуації, а саме: загальною соціально-політичною кризою в країні і, одночасно, збільшенням попиту на соціально-відповідальне поведіння з постраждалим населенням. Найбільш складним і цікавим являється той аспект формування технологій управління соціальних стосунків, який поєднаний із функціонуванням корпоративних структур та розвитком їхньої соціальної толерантності.

Актуальність теми обумовлюється, в першу чергу, тим, що задля забезпечення збалансування інтересів сторін соціального діалогу, ефективного розвитку соціально відповідальної поведінки суб'єктів господарювання необхідне послідовне поширення ідеології й технології соціальної відповідальності, впровадження у свідомість і в практику роботи всіх економічних і соціальних суб'єктів – державних, підприємницьких, профспілкових структур – ідеї справедливого соціального договору, а не соціальної конфронтації. Необхідна велика робота по формуванню сторін соціального партнерства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Соціально відповідальний підхід в управлінні підприємницькою взаємодією, основи якого були закладені ще в 30-х роках ХХ ст. завдяки благочинній суспільній діяльності Е. Карнегі (Карнегі, 2023), набув поширення у 50-х роках, чому сприяла праця Х. Р. Боуена «Соціальна відповідальність бізнесмена» (Балабанова, 2011). Х. Р. Боуен був одним із перших, хто звернувся до дослідження феномену соціальної відповідальності. На основі сформульованого ним визначення про те, що соціальна відповідальність бізнесмена полягає у реалізації такої політики,

прийнятті таких рішень або додержанні такої лінії поведінки, які були б бажані для цілей і цінностей суспільства.

Ю. Маршавін виділяв чотири основні ознаки організації, якій можна надати статус соціально відповідальної (Маршавін, 2021):

- раціональне поєднання економічних інтересів держави з інтересами колективу;

- спрямованість підприємництва на те, щоб матеріальну та соціальну користь від його діяльності отримало все суспільство;

- врахування довгострокового впливу сучасної економічної діяльності на наступні покоління, тобто забезпечення сталого розвитку;

- висока духовність підприємництва, турбота про поширення моральних цінностей, збереження культури і розвиток мистецтва.

В свою чергу, Н. Волосковець вважає, що корпоративна соціально-економічна відповідальність – це відповідальне ставлення будь-якої компанії до свого продукту або послуги, до споживачів, працівників, партнерів. Активна соціальна позиція держави полягає у гармонійному співіснуванні, взаємодії та постійному діалозі із суспільством, участі у вирішенні найгостріших соціальних проблем. А соціальна відповідальність громадянина полягає в реалізації такої політики, прийнятті таких рішень або додержанні такої лінії поведінки, які були б бажані для цілей і цінностей суспільства (Волосковець, 2010)

Ф. Котлер говорить про соціальну відповідальність, як зобов'язання покращувати добробут спільноти через довільну ділову практику та вкладання корпоративних ресурсів в соціальні проекти (Котлер, 2018).

П. Друкер висунув ідею сумісництва прибутковості та етичної відповідальності, тобто дотримання принципів соціальної відповідальності господарювання (Друкер, 2008).

Взагалі проблема соціально-відповідального бізнесу на сьогодні досить активно обговорюється в соціально-гуманітарному науковому полі. Але певні питання, як то створення прикладних стратегій і тактик соціально-відповідальної поведінки підприємництва, які були б не тільки соціально виваженими, але одночасно і економічно вигідними, поки що часто залишаються поза увагою дослідників. Ця обставина зумовила постановку відповідної мети та завдань дослідження.

Мета статті - виведення системи теоретичних положень соціальної відповідальності і практичного інструментарію їх застосування.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Для досягнення мети ставились завдання чіткого визначення проблематики соціальної відповідальності бізнесу, встановлення концептуального базису та управлінських державних технологій, аналізу світового досвіду у сфері соціальної відповідальності підприємств та його імплементація в українській реальії. Для виконання завдань використано методологію: індуктивного узагальнення даних, порівняння та аналогії, дедуктивного виведення нового знання.

Соціальна відповідальність (держави, суспільства, громадянина) як особливий вид суспільних відносин і закономірний результат розвинутої соціально орієнтованої економіки є водночас важливим показником соціально-психологічної й політичної зрілості суспільства. У розвинутому громадянському суспільстві об'єктивно постає необхідність переходу до соціально-відповідальних відносин.

Певна невизначеність проблематики дотримання принципів соціальної відповідальності господарювання в сучасних умовах обумовлює безліч підходів до вирішення цього питання, але в них є спільна основа: соціальна відповідальність бізнесу на перше місце ставить те, як держава організовує та забезпечує результативність своєї комерційної діяльності для формування загального позитивного впливу на суспільство.

Досліджуючи концептуальний базис системи соціальної відповідальності підприємств, обґрунтовано, що він значною мірою залежить від ціннісних орієнтирів, які лежать в основі формування місії стратегічного бачення, корпоративного управління, використання сучасних управлінських технологій. Структуру феномену соціальної відповідальності можна представити як систему рівнів організації, принципів функціонування (регламентуючої бази), управлінських технологій та інструментів їхньої реалізації. Аналіз та дослідження названих складових даного феномену дозволяє глибше розкрити їхні зміст та сутність.

Дифеніція рівнів соціальної відповідальності визначає три ступені: базовий (дотримання норм законодавства, сумлінна сплата податків, виплата заробітної плати, удосконалення робочого штату); корпоративний (розвиток персоналу, соціальні пакети, екологізації діяльності, система безпеки праці); патерналістський (благодійництво, меценатство, підтримка розвитку громад).

Аналіз можливих управлінських технологій, як основи розвитку соціальної відповідальності громади та державних установ, дозволив виділити

такі, як: технології розвитку новітніх ділових практик, персонал-технології, технології у сфері безпеки та гігієни праці, технології відповідального ставлення до навколишнього природного середовища, технології підтримки місцевої громади, застосування яких передбачає підвищення ефективності реалізації проектів у сфері соціальної відповідальності.

Інструменти реалізації запропонованих технологій базуються на наступних методах та засобах: грошові гранти та стипендії, соціальні інвестиції, благодійні внески, корпоративне спонсорство, фонди місцевих громад.

Успішність розвитку соціальної відповідальності держави більшою мірою визначається іманентними нематеріальними ресурсами, ефективністю використання інтелектуально-творчого потенціалу персоналу, унікальністю організаційних знань та використанням сучасних персонал-технологій у забезпеченні стійких конкурентних переваг.

Найбільшого поширення соціально відповідальної діяльності набув інструментальний підхід, згідно з яким підприємство виступає інструментом для створення багатства, а вся його соціальна діяльність спрямована на досягнення соціально-економічного результату. Така стратегія з'явилась на початку 1970-х років, коли корпоративна соціальна відповідальність розглядалася переважно як відповідальність підприємства перед своїми акціонерами (Юрченко, 2009).

Найвідомішим прихильником даного підходу є М. Фрідман, який вважав, що існує одна і тільки одна соціальна відповідальність ділового світу – використати свої ресурси і чинити справу, спрямовану на збільшення прибутків, при умові дотримання правил гри, тобто займатися відкритою і вільною конкуренцією, без обману і шахрайства (Фрідман, 2022). Тобто, діючи таким чином, організація виконує свою соціальну функцію, виробляючи товари та послуги, необхідні для суспільства та створюючи при цьому робочі місця і забезпечуючи максимізацію прибутку для акціонерів.

Зосередженість на прибутках не виключає того, що необхідно також брати до уваги інтереси всіх тих, на кого впливає діяльність компанії (стейкхолдери). За певних умов, задоволення таких інтересів може сприяти максимізації акціонерної вартості. Адекватний рівень інвестицій в філантропію та соціальні заходи також припустимі заради отримання прибутків.

Інструментальні підходи розділяємо на три групи:

- максимізація акціонерної вартості;
- створення конкурентної переваги;
- соціально значима проблема.

Теорія максимізації акціонерної вартості доводить, що зростання цього параметру компанії є одним з підходів оцінки її соціальної діяльності. Тобто, варто інвестувати соціальні проекти з метою збільшення вартості акцій. В іншому випадку, якщо соціальні вимоги призводитимуть лише до витрат коштів, компанії варто відмовитись від таких інвестицій. Державі, з метою покращення довгострокових перспектив, варто певним чином сприяти розвитку громади. Це сприятиме залученню кваліфікованих кадрів, зменшенню ризику страйків та заворушень, отриманню пільг з боку держави та іншим позитивним ефектам.

Стратегію конкурентної переваги поділяємо на два аспекти:

- соціальні інвестиції з метою посилення конкурентоспроможності;
- розвиток відповідальності держави з точки зору використання ресурсів.

Від них бере початок ідея, що інвестиції в соціальну сферу, а також благодійність можуть стати чинниками підвищення конкурентоздатності підприємства. Якщо добродійна діяльність компанії пов'язана з її загальною метою, то вона може створити більше благ, ніж окремі пожертви та внески.

Ідея розвитку рівня господарювання на основі використання ресурсів базується на ефективному та унікальному поєднанні людських, організаційних і матеріальних ресурсів.

Підхід, названий відповідальністю держави з використання ресурсів, визначає соціальну відповідальність як процес формування та впровадження заходів, що характеризуються намаганням держави робити певні внески задля соціальної мети задоволення як корпоративних, так і індивідуальних інтересів.

Група підходів, які можна назвати суспільними, зосереджує увагу на зв'язку та взаємодії держави та суспільства, ролі та потужності державних установ та установ в соціумі. В цьому зв'язку слід виділити найвідоміші з них:

- корпоративний конституціоналізм;
- теорія суспільного договору;
- інтегративні стратегії.

Корпоративний конституціоналізм стверджує, що держава є соціальним інститутом і повинна використовувати свою силу відповідально, висуваючи імператив про те, що використання влади (у тому числі й політичної) не таким чином, як у суспільстві прийнято вважати правильним, може привести до її цілковитої втрати. Сутність підходу з точки зору корпоративного конституціоналізму полягає в ініціюванні корпораціями політики мінімізації

негативних наслідків їхньої діяльності, з метою недопустимості кризових моментів та протестів проти капіталу (Кузьмін, 2021)

Але, на нашу думку, тотальна відповідальність держави, так само як і ідеологія вільного ринку за умов відсутності соціальної відповідальності, є небажаними в поміркованому суспільстві. Межі функціональної влади лежать в рамках вимог різних зацікавлених груп. Це коло зацікавлених груп визначає умови використання компаніями своєї влади. Вони спрямовують можливості компанії у напрямі підтримки та захисту своїх інтересів.

Філософське підґрунтя теорії суспільного договору було закладене ще Дж. Локком. Він вважав, що між суспільством та державою існує певний імпліцитний контракт. Цей договір охоплює деякі непрямі обов'язки держави щодо громадян (Гусев, 2000).

Під таким договором мається на увазі наявність певної суспільної угоди, що погоджує поведінку державного органу з метою і цінностями суспільства. Специфічні умови цього договору можуть змінюватися відповідно до трансформації суспільних очікувань.

Тут слід розрізнити макросоціальний та мікросоціальний договір. Макросоціальний договір передбачає формування принципів та норм, які б забезпечували правила для будь-яких соціальних угод. Мікросоціальний контракт має на увазі явні та імпліцитні угоди, які є обов'язковими в межах певних спільнот: галузі, компанії або соціальні системи в цілому.

Група інтегративних стратегій зосереджує свою увагу на тому, як держава інтегрує соціальні вимоги у свою діяльність, усвідомлюючи, що вона завдячує суспільству своїм існуванням та розвитком.

Вважаємо, що інтегративна теорія включає в себе такі підходи:

- управління непередбаченими ситуаціями;
- управління діяльністю зацікавлених сторін.

Ідея управління непередбаченими ситуаціями почала розвиватися в другій половині минулого століття і отримала назву корпоративного соціального реагування (Юрченко, 2008). Цей підхід акцентує увагу на розбіжності між очікуваними результатами державної діяльності і виникаючими реаліями. повинна заповнити прогалину, відреагувати на потреби оточення. Сутність цього підходу полягає в зосередженні не лише на досягненні та задоволенні соціальних потреб, а й на тому, яким способом це досягається.

Ця концепція соціального реагування в подальшому була доповнена концепцією менеджменту нештатних ситуацій. Остання, також наголошує на

процесі реагування держави на соціальні потреби. Управління нештатними ситуаціями визначає процес визначення, оцінки та реагування на соціальні та політичні проблеми, які можуть безпосередньо впливати на діяльність самої компанії. Управління нештатними ситуаціями спрямоване на мінімізацію «сюрпризів» від соціальних та політичних змін, слугуючи системою попередження потенційних загроз а також можливих вигод, які надходять з оточуючого середовища.

Ідея концепції зацікавлених сторін полягає в тому, що кожна організація, комерційне підприємство, органи державної влади, громадські об'єднання мають коло зацікавлених сторін, які впливають на їх діяльність, або зазнають на собі вплив від цієї діяльності зараз та в майбутньому.

Групи осіб, які загалом називають «зацікавленими особами», включають: працівників, покупців, акціонерів, постачальників, місцеву громаду, державу та суспільство загалом. По суті, деякі з цих зацікавлених сторін матимуть більший вплив, ніж решта, і бізнес повинен мати розуміння рівня впливу, який може здійснювати кожна з цих груп зацікавлених осіб. Відповідно до цього соціальна роль державної установи має визначатися вимогами зацікавлених сторін, замінюючи тим самим поняття «суспільство» поняттям «зацікавлені сторони».

Розвиток концепції заінтересованих сторін можемо спостерігати в роботі (Гросул, 2010). Взаємовідносини корпорації з заінтересованими сторонами виступають джерелом «активів стосунків», розвиток яких полягає в збалансованій раціональній відповіді компанії на систему суперечних очікувань заінтересованих сторін. Така поведінка держави дає можливість їй генерувати блага для заінтересованих сторін впродовж тривалого часу та є засобом досягнення сталого розвитку.

Висновки. Узагальнюючи наведені концепції, можна визначити соціальну відповідальність держави як відповідальність перед членами суспільства, до яких відносяться як безпосередні учасники корпорації (в першу чергу інвестори, менеджери та працівники компанії), так і інші громадяни, що мають опосередковане відношення до компанії (споживачі продукції компанії, конкуренти, інші компанії, тощо).

До суб'єктів соціального середовища та відповідальності компанії відносяться учасники мікросередовища – власники, співробітники, інвестори; та макросередовища корпорації – клієнти, бізнес-партнери, конкуренти, інші компанії, влада (місцева та загальнодержавна), місцеві спільноти (ЗМІ,

некомерційні організації, включаючи суспільні і благодійні, місцеві активісти, що формують суспільну думку).

Соціально відповідальна поведінка державної та приватної компанії – це можливість для корпорації реалізувати свої основні потреби у виживанні, безпеці та стійкості.

Соціальна поведінка державної та приватної компанії є основним джерелом формування її репутації та одним із найсерйозніших тем обговорення в засобах масової інформації. Локальні, низькобюджетні але цікаві проекти є засобом створення позитивного образу компанії не тільки на місцевому, але й на національному та міжнародному рівнях як під час війни, так і в ході післявоєнної відбудови. Таким чином, інвестиції в репутацію зменшуються в сотні разів, а ефект не менш вражаючий, ніж від здійснення затратної національної програми.

Отже, узагальнюючи вище наведене, можна зазначити, що ідея корпоративного альтруїзму прямо протилежна концепції корпоративного егоїзму. Слід підкреслити, що державні та приватні корпорації є зобов'язаними робити значні внески в покращення якості життя суспільства.

А відносини зі споживачами – побудова бренду, коли підприємство намагається асоціювати себе з надійністю та соціальною відповідальністю, задля підтримання конкурентних переваг. Але, одночасно з цим, соціальна активність може значно збільшувати прибутки підприємства.

Література

1. Карнегі Е. Євангеліє багатства. Київ : Наш формат. 2023. 382 с.
2. Балабанова О. І. Економічні механізми мотивації соціальної відповідальності : Азовський регіональний інститут управління Запорізького державного технічного університету. 2011. №15. С. 48-55.
3. Маршавін Ю. М., Шевчук О.В. Активна політика зайнятості: імператив, українські реалії, альтернативна парадигма. / Демографія та соціальна економіка. 2021. № 8 (28). С. 105–121.
4. Волосковець Н.Ю. Корпоративна соціальна відповідальність підприємств як основа інноваційного розвитку сучасної економіки. Наукові праці КНТУ. Економічні науки. 2010. №17. С. 18-25.
5. Kotler P., Armstrong G. Principles of Marketing, 17 th Global Edition. Pearson Education Limited, 2018. 736 p.

6. Druker Peter F. The Five Most Important Questions You Will Ever Ask About Your Organization. Wiley. John Wiley Sons, Ltd, 2008. 348 p.
7. Юрченко Л.І. Моральний вимір економіки: соціальна відповідальність бізнесу та економічна ефективність. Кол.монографія / за заг. ред. Тридіда О.М. Київ: УБС НБУ, 2009. С. 123 – 156.
8. Фридман М. Капіталізм і свобода. Київ: Наш формат, 2022. 216 с.
9. Основи корпоративної соціальної відповідальності. / Кузьмін О.Є, Пирог О., Станасюк Н., Пасінович І. *Стратегії та ділові практики*. Київ: Кондор, 2021. 242 с.
10. Гусев В.І. *Західна філософія Нового часу XVII – XVIII ст. 2-е вид.* Київ: Либідь, 2000. 208 с.
11. Юрченко Л. Екологічна політика як врахування складних взаємин екологічної культури і екологічної безпеки. *Мультиверсум. Філософський альманах : Зб.наук.праць* / Гол. ред. В. В. Лях. Вип.70. Київ, 2008. С.192 –200.
12. Гросул В.А., Аванесова Н.Е. Концепція стейкхолдерів в системі оцінки ефективності функціонування підприємства. *Вісник ЖДТУ. Серія: Економічні науки. № 2(52)*, 2010. С. 233 – 236.

References

1. Karnehi E. The gospel of wealth. Kyiv : Nash format. 2023. 382 s. [in Ukrainian]
2. Balabanova O. I. Economic mechanisms of social responsibility motivation / Azovskyi rehionalnyi instytut upravlinnia Zaporizkoho derzhavnoho tekhnichnoho universytetu. 2011. №15. S. 48-55. [in Ukrainian]
3. Marshavin Yu. M., Shevchuk O.V. Active employment policy: imperative, Ukrainian realities, alternative paradigm / *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*. 2021. № 8 (28). S. 105–121. [in Ukrainian]
4. Voloskovets N.Iu. Corporate social responsibility of enterprises as the basis of innovative development of the modern economy / *Naukovi pratsi KNTU. Ekonomichni nauky*. 2010. №17. S. 18-25. [in Ukrainian]
5. Kotler R., Armstrong G. Principles of Marketing, 17 th Global Edition. Pearson Education Limited, 2018. 736 p. [in English].
6. Druker Peter F. The Five Most Important Questions You Will Ever Ask About Your Organization. Wiley. John Wiley Sons, Ltd, 2008. 348 p. [in English].

7. Yurchenko L.I. The moral dimension of economics: social responsibility of business and economic efficiency. Kol.monohrafiia / za zah. red. Trydida O.M. Kyiv: UBS NBU, 2009. S. 123 – 156. [in Ukrainian]

8. Fridman M. Capitalism and freedom. Kyiv: Nash format, 2022. 216 s. [in Ukrainian]

9. Basics of corporate social responsibility. Kuzmin O.Ie, Pyroh O., Stanasiuk N., Pasinovykh I. *Strategies and business practices*. Kyiv: Kondor, 2021. 242 s. [in Ukrainian]

10. Husiev V.I. Western philosophy of the New Age of the XVII-XVIII centuries. 2-e vyd. Kyiv : Lybid, 2000. 208 s. [in Ukrainian]

11. Yurchenko L. Environmental policy as consideration of complex relationships of ecological culture and ecological security. *Multyversum. Filosofskyi almanakh: Zb.nauk.prats / Hol. red. V. V. Liakh. Vyp.70*. Kyiv, 2008. S.192 –200. [in Ukrainian]

12. Hrosul V.A., Avanesova N.E. The concept of stakeholders in the system of evaluating the effectiveness of the enterprise's functioning. *Visnyk ZhDTU. Serii: Ekonomichni nauky. № 2(52)*, 2010. S. 233 – 236. [in Ukrainian]

Yurchenko L.I., Kharlamov M.I., Gontarenko L.O.

SOCIAL RESPONSIBILITY OF THE STATE, SOCIETY, CITIZEN

The trends of socialization of society as well as the peculiarities of the Ukrainian situation, namely: the general socio-political crisis in the country and, at the same time, the increase in demand for socially responsible behavior among the affected population in Ukraine, determine such an aspect of the formation of business management technologies, which is combined with the functioning of corporate structures and the development of their social fullness.

The problem is determined by the fact that in order to ensure the balancing of the interests of the parties of the social dialogue, socially responsible behavior, it is necessary to spread the ideology and technology of social responsibility, to implement in practice all economic structures, state, business, trade union, the idea of a fair social responsibility, to implement in practice all economic structures, state, business, trade union, the idea of a fair social contract, and not confrontation. This actualizes the development of theories and tools of the enterprise's social responsibility policy.

The purpose of the work is to derive the theoretical provisions of the social responsibility of the state and establish a practical toolkit for their application, analytically using the materials of domestic and foreign publications in the context of

social ethics. To achieve the goal, the methodology was used: inductive generalization of data, comparison and analogy, deductive derivation of new knowledge.

The theories of the phenomenon of social responsibility that are acceptable under modern conditions have been established, namely: business professional practices, personnel-technologies (retraining, training), regulation in the field of occupational safety and hygiene (increasing the level of occupational safety), maintaining relations with the community, environmental social responsibility. Proposed tools of their application (grants, scholarships, social investments, charity, sponsorship, local community funds).

It is shown that social responsibility is a voluntary contribution of a business entity to the development of society in the economic, social, and environmental spheres; the company's obligations regarding the ethics of subject-object relationships, promoting the sustainable development of business, community and society.

Key words: *social responsibility, theory, tool, stakeholders, investment, charity, patronage.*

Юрченко Любов Іванівна - доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціальних та гуманітарних дисциплін, Національний університет цивільного захисту України;

Харламов Михайло Іванович - доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри соціальних та гуманітарних дисциплін, Національний університет цивільного захисту України;

Гонтаренко Людмила Олександрівна - кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних та гуманітарних дисциплін, Національний університет цивільного захисту України.

*Родченкова І.В. (ORCID 0000-0002-8255-6728),
Завацька Н.Є. (ORCID 0000-0001-8148-0998),
Попович І.С. (ORCID 0000-0002-1663-111X),
Литвиненко О.Д. (ORCID 0000-0003-2757-5261),
Федорова О.В. (ORCID 0000-0002-8254-7629)*

ДИНАМІЧНІСТЬ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ КОНСТРУКТІВ СМИСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ ТА САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УПРАВЛІНСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розкрито динамічність соціально-психологічних конструктів смисложиттєвих орієнтацій та самоактуалізації особистості в управлінській діяльності. Показано, що смисложиттєві орієнтації та самоактуалізація особистості розгортаються через проблеми сенсу життя й життєтворення особистості, завдяки особистісно-ціннісній регуляції та виступають як провідний чинник її самотворення і самоефективності; відіграють суттєву роль у самоздійсненні особистості. Визначено індивідуально-типологічну та соціально-психологічну специфіку смисложиттєвих орієнтацій і самоактуалізації особистості в управлінській діяльності. Розкрито і операціоналізовано концептуальну модель соціально-психологічних умов й чинників розвитку смисложиттєвих орієнтацій та самоактуалізації особистості в управлінській діяльності, що охоплює самореалізацію в особистісному зростанні (саморозвиток), індивідуальнісну самореалізацію (мобілізація ресурсів), соціальну (взаємостунки) та екзистенційну (життєреалізування) самореалізацію особистості в управлінській діяльності. Науково обґрунтовано й емпірично перевірено багаторівневу соціально-психологічну програму розвитку смисложиттєвих орієнтацій та самоактуалізації особистості в управлінській діяльності, розроблену із залученням системи інноваційних розвивальних впливів і технік активації свідомості.

Ключові слова: *особистість, управління, управління команди, смисложиттєві орієнтації, самоактуалізація, особистісно-ціннісна регуляція, самоефективність, самоздійснення, сучасний соціум.*

Постановка проблеми. Як відомо, смисложиттєві орієнтації та самоактуалізацію особистості співвідносять із творчим процесом, саморозвитком, особистісним зростанням тощо. У розв'язанні цієї проблеми основний акцент робиться на самопізнанні, активному творенні особистістю самої себе, самоусвідомленні цінності свого «Я» та на аналізі накопиченого досвіду практичної діяльності з реалізації життєвих і професійних планів, їх корекції й удосконалення, що вбачається особливо важливим для працівників сфери управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У ракурсі смисложиттєвих орієнтацій уособлюється проблема нужди (С. Максименко), котра постає як основа особистісного зростання і виступає витоком життєтворчості; утворює функціонально-операційний компонент самоактуалізації та самореалізації особистості управління. Власне смисложиттєві орієнтації уможливають самореалізацію у різних видах діяльності, тобто самоактуалізацію особистості загалом. У науковій площині визначено специфіку взаємозв'язку смисложиттєвих орієнтацій й самоактуалізації особистості (І. Мотуляк, Г. Чуйко), її цінностей й ціннісних орієнтацій (О. Кононенко); наголошується на цінності особистісного досвіду (Г. Радчук) та впливі ціннісних орієнтацій на стиль управлінської діяльності (Л. Боярин). При цьому під процесом самореалізації працівника сфери управління розуміють таке динамічне інтегративне утворення, котре визначає його ресурсні можливості у професійній діяльності та здатність до оволодіння та продуктивного виконання різних її видів (М. Садова). Констатовано, що смисложиттєві орієнтації та самоактуалізація особистості розгортаються через проблеми сенсу життя й життєтворення особистості (Т. Титаренко), завдяки особистісно-ціннісній регуляції (О. Музика) та виступають як провідний чинник її самотворення і самоєфективності (Л. Сердюк); відіграють суттєву роль у самоздійсненні фахівця (О. Кокун). Проте, у науковому психологічному просторі залишаються не розкритими питання соціально-психологічної специфіки смисложиттєвих орієнтацій та самоактуалізації особистості, зокрема фахівців управлінської сфери діяльності [1-4].

Мета статті – розкрити динамічність соціально-психологічних конструктів смисложиттєвих орієнтацій та самоактуалізації особистості в управлінській діяльності.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Вибірку дослідження склали 125 працівників сфери управління (49 (39,2%) жінок та 76 (60,8%) чоловіків) віком від 28 до 43 років з досвідом управлінської діяльності від 1 до 10 років. Вибірка формувалася методом репрезентативного моделювання.

Проаналізовано загальні наукові підходи до проблеми взаємодії смисложиттєвих орієнтацій та самоактуалізації респондентів. Обґрунтовано застосування відповідних до програми дослідження психодіагностичних методик: «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (СЖО) Д. Леонтьєва (шкали «Цілі у житті», «Процес життя або інтерес та емоційна насиченість життя», «Результативність життя або задоволеність самореалізацією», «Локус контролю – Я (Я – господар життя)», «Локус контролю – життя або керованість життя»); методика САМОАЛ (шкали орієнтації у часі, цінностей, погляд на природу людини, потреби у пізнанні, прагнення до творчості або креативність, автономності, спонтанності, саморозуміння, аутосимпатії, контактності, гнучкості у спілкуванні), а також шкали методики самоствавлення В. Століна («Самоповага» та «Самоприйняття»).

Встановлено, що смисложиттєві орієнтації працівників сфери управління взаємопов'язані з особливостями їх локусу контролю. Визначено, що досліджувані виявляють тенденцію до локусу контролю-життя, або керованості життям (беруть відповідальність за власні рішення та життя в цілому). Цей показник є суттєвим для розвитку смисложиттєвих орієнтацій працівників сфери управління.

Визначено, що працівники сфери управління середньої ланки зі стажем професійної діяльності до 5-ти років виявляють переважно середній та низький рівні локусу контролю-Я (господар життя), а також середній та високий рівні керованості життям. Це означає, що вони, переважно, виявляють відповідальність за власні рішення, ніж відчують власну силу. Однак, працівники сфери управління середньої ланки зі стажем професійної діяльності від 5-ти до 10-ти років, водночас, виявляють середній та високий рівні за параметрами керованості життям та локусом контролю-Я, тобто відчують силу, впевненість у собі й відповідальність за власні рішення.

Показано, що у групі працівників сфери управління високого рангу переважає тенденція щодо уявлення про себе як про сильну особистість, котра володіє свободою вибору, організовує власне життя у відповідності з запланованими проектами. Крім того, саме управлінці високого рангу здебільшого переконані в тому, що керують життям та власними рішеннями,

виявляють впевненість у собі й відчувають здатність брати на себе відповідальність за власні рішення. Емпіричні дані за показниками «Локус контролю-Я» й «Локус-контролю – життя» демонструють, що саме працівники сфери управління високого рангу виявляють тенденцію щодо розвитку смисложиттєвих орієнтацій. Отже, показники «Локус контролю-Я» й «Локус контролю – життя» сприяють осмисленості життєдіяльності працівників сфери управління та розвитку їх смисложиттєвих орієнтацій.

Вивчення особливостей самоставлення у працівників сфери управління (за В. Століним) виявило, що показники самоприйняття та самоповаги найяскравіше представлені у групі респондентів високого рангу (47,2% за високим рівнем самоприйняття та 44,5% самоповаги). Втім, у працівників сфери управління середньої ланки зі стажем управлінської діяльності до 5-ти років доволі значний відсоток низького рівня за показником самоприйняття (54,9%). Тобто, представники цієї групи через недостатність досвіду можуть відчувати почуття провини й виявляти низький рівень прийняття себе. Проте, працівники сфери управління середньої ланки зі стажем професійної діяльності від 5-ти до 10-ти років виявляють низький рівень за показником самоповаги (40,9%), що виявляється у надкритичному ставленні до власних успіхів.

Аналіз отриманих даних дозволив виокремити провідні чинники самоактуалізованої особистості працівника сфери управління (підтримка; орієнтація у часі; ціннісні орієнтації; гнучкість поведінки; сенситивність; спонтанність; уявлення про природу людини; синергія; прийняття агресії; контактність; пізнавальні потреби; креативність), а також найбільш вагомі складові самоактуалізованої особистості (самоповага та самоприйняття) і визначити показники її сформованості (цілі в житті; процес життя; результативність життя; локус контролю-Я; локус контролю – життя).

Результати констатувального етапу дослідження було застосовано під час розробки багаторівневої соціально-психологічної програми розвитку смисложиттєвих орієнтацій та самоактуалізації працівників сфери управління.

На формуальному етапі дослідження взяли участь 50 працівників сфери управління, які виявили низькі показники за параметрами смисложиттєвих орієнтацій, самоактуалізації та самоставлення. Ці учасники утворили експериментальну (25 осіб, з них 15 жінок й 10 чоловіків) та контрольну (25 осіб, з них 13 жінок й 12 чоловіків) групи. Відбір респондентів у групи відбувався за принципом добровільності. Респонденти контрольної групи не залучалися до заходів формуального впливу.

Завданнями багаторівневої соціально-психологічної програми розвитку смисложиттєвих орієнтацій та самоактуалізації працівників сфери управління виступили: розвиток самосвідомості та самопізнання учасників; усвідомлення взаємозв'язку себе з іншими, розвиток уміння будувати конструктивну взаємодію з підлеглими; формування адекватної самооцінки та самоповаги; розвиток навичок асертивної поведінки; формування толерантного ставлення до оточуючих; сприяння усвідомленню власних емоційних станів та розвиток навичок емпатійного слухання й реагування; удосконалення рефлексивних характеристик особистості; розвиток готовності приймати допомогу та надавати її; розвиток почуття соціальної та індивідуальної цінності; усвідомлення власної цінності як основи бачення життєвої та професійної перспективи.

Показано, що одним із ефективних засобів формування смисложиттєвих орієнтацій та самоактуалізації працівників сфери управління виступають техніки активації свідомості (ТАС), результативність яких було доведено Ж. Беккію та його послідовниками. Новітні ТАС є практичними інструментами (психотехніками) для трансформації проблеми у рішення (Є. Гейко). Вправи, що відпрацьовувалися з фахівцем на консультації, можуть практикуватися учасниками автономно кожного разу, коли виникає необхідність відновити комфортний стан. При цьому ТАС використовують можливості, що виникають як результат керування увагою, пропріоцепцією та процесом навчання.

Цикл запропонованих у програмі занять ґрунтувався на принципах системності, поступовості та диференційованого прогнозування. Завдяки цьому учасники послідовно заглиблювалися у процес усвідомлення себе, відкриваючи різні сторони власного «Я», своєї самосвідомості. У процесі апробації програми розвивалася техніка самопізнання: аналіз, зворотний зв'язок, рефлексія. Програмні заходи були орієнтовані на динаміку процесу саморозвитку і ставали для учасників подією, що надавала можливість змінити їх світосприйняття і розширити життєві та професійні можливості.

У ході формувального етапу дослідження знайшло підтвердження припущення про те, що ефективним засобом формування смисложиттєвих орієнтацій та самоактуалізації працівників сфери управління виступає залучення системи інноваційних розвивальних впливів й технік активації свідомості (проблемні міні-лекції, рольові, навчально-рольові та ділові ігри, групові обговорення, моделювання й аналіз ситуацій взаємодії, рефлексивне навчання тощо).

Оцінка ефективності програми виявила позитивну динаміку за параметрами функціонування показників смисложиттєвих орієнтацій та самоактуалізації працівників сфери управління (самоактуалізаційний компонент, інтегративність, самореалізація), що підтверджується їхньою обробкою за допомогою Т-критерію Вілкоксона. Зокрема, в експериментальній групі визначене вірогідне підвищення показників за шкалами мотивації ($T=2134,5$; $p<0,06$) (внутрішній мотив, намічений рівень мобілізації зусиль, необхідних для досягнення цілей діяльності, мотив самоповаги, процес життя, задоволеність самореалізацією, цілі в житті, прояв вольового зусилля, локус контролю, пізнавальний мотив, ініціативність); самореалізації ($T=964$; $p<0,003$) (повна самореалізація); самопослідовності ($T=654,5$; $p<0,003$) (ціннісні орієнтації, синергія); самоінтересу ($T=300$; $p<0,001$) і пізнання нового ($T=768$; $p<0,001$) (повага, визнання інших).

Констатовано, що у досліджуваних експериментальної групи підвищився показник самоприйняття (осмисленість життя) ($T=118$; $p<0,008$) та показники смисложиттєвих орієнтацій і самоактуалізації: «самоактуалізаційний компонент» (підтримка, самоприйняття, самоповага) ($T=296$; $p<0,001$), «інтегративність» (саморозуміння, самоповага) ($T=107,5$; $p<0,006$), «самореалізація» ($T=190$; $p<0,001$) (цікава робота, повна самореалізація, ініціативність).

З'ясовано, що в учасників експериментальної групи зросли показники за параметрами «цілі в житті» (локус контролю, оцінка власного потенціалу, мотив самоповаги) ($T=78,5$; $p<0,015$). Засвідчено зменшення показника «сенситивність» (негативного знаку факторного навантаження з $(-,697)$ до $(,673)$).

Враховуючи нерівномірність вибірки за віком та статтю, було проконтрольовано можливі ефекти цих змінних за допомогою дисперсійного аналізу. Змінна «стать» виявилася не значущою для показників смисложиттєвих орієнтацій та самоактуалізації працівників сфери управління. Різниця за віком виявилася значущою для зазначених показників, а саме за самоактуалізаційним компонентом ($t=4,337$; $p\leq 0,01$).

Констатовано, що у досліджуваних експериментальної групи підвищилися показники за параметрами «гнучкість поведінки» ($T=369$; $p<0,001$), «процес життя» (процес життя – емоційна насиченість) ($T=487$; $p<0,001$).

За результатами формувальних заходів виявлено тенденцію щодо підвищення рівня самоактуалізації та розвитку смисложиттєвих орієнтацій учасників експериментальної групи й усталеність даного показника у контрольній групі. Отже, застосовані формувальні заходи, задіяні у розробленій

багаторівневій соціально-психологічній програмі розвитку смисложиттєвих орієнтацій та самоактуалізації працівників сфери управління, виявилися результативними.

Висновки. Аналіз провідних теоретико-методологічних підходів до вивчення смисложиттєвих орієнтацій та самоактуалізації особистості у науковій літературі показав, що проблема смисложиттєвих орієнтацій висвітлювалися у контексті смислової сфери особистості, що віддзеркалює її спрямованість, цілі, надає усвідомленості процесу здійснення вибору у різних життєвих і професійних ситуаціях. При цьому смисложиттєві орієнтації є складною цілісною динамічною системою, що утворюється за принципом ієрархії, а її складові взаємопов'язані й залучають до себе усвідомленість життя й часову локалізацію, види смислів й суб'єкт-об'єктні орієнтації і взаємопов'язані, зокрема, з професійною діяльністю, міжособистісними взаєминами, гендерними взаємовідносинами. Наголошується, що смисложиттєві орієнтації є вагомим чинником самоактуалізації, проявом суб'єктної активності у відповідній діяльності, зокрема, в управлінській, а якісним рівнем самоактуалізації виступають показники продуктивності життєвого шляху та успішності професійної діяльності загалом.

Емпірично досліджено смисложиттєві орієнтації працівників сфери управління залежно від рівня їх самоактуалізації та здійснено порівняльний аналіз зазначеного зв'язку. Визначено, що загальними компонентами, які сприяють самоактуалізації працівників сфери управління є: ставлення до себе, особливості локусу контролю, задоволеності життям та власної ролі. Показано, що провідним критерієм, який уособлює смисложиттєві орієнтації працівників сфери управління, є просоціальна ціннісна спрямованість особистості; натомість егоїстичній спрямованості, що протидіє смисложиттєвим орієнтаціям управлінців. Серед чинників, які впливають на смисложиттєві орієнтації працівників сфери управління визначено самоактуалізаційний, що поєднує пізнавальні потреби, орієнтацію у часі, самоприйняття, креативність, гнучкість поведінки; ціннісно-рефлексивний, що поєднує контактність, спонтанність, сенситивність, гнучкість поведінки; діяльнісно-адаптивний, що поєднує синергію, локус-контролю-Я, локус контролю – життя, процес життя; організаційний, що поєднує результативність життя, ціннісні орієнтації, уявлення про природу людини, прийняття агресії.

Більш самоактуалізованими виявилися працівники сфери управління високого рангу та управлінці середньої ланки зі стажем професійної діяльності

від 5-ти до 10-ти років, у порівнянні з працівниками сфери управління середньої ланки зі стажем професійної діяльності до 5-ти років.

Література

1. Armstrong M. Essential human resource management practice. A guide to people management. M. Armstrong. London-Philadelphia-New Delhi, 2017. S. 34 – 386.
2. Armstrong M. Zarządzanie zasobami ludzkimi. Wydanie Vrozszerzone. Warszawa, 2011. 926 s.
3. Gulski B. Podstawy organizacji i zarządzania / B. Gulski, P. Prokop, U. Skurzyńska-Sikora, Z.M. Szeloch; pod redakcją Z.M. Szelocha. Lublin: Centrum Szkolenia Samorządu i Administracji, 2020. 430 s.
4. Kostera M. Zarządzanie w XXI wieku / M. Kostera, M. Śliwa. Jakość. Tworczość. Kultura. Polska. Warszawa: Wydawnictwo Ekonomiczne, 2012. 649 s.

References

1. Armstrong M. Essential human resource management practice. A guide to people management. M. Armstrong. London-Philadelphia-New Delhi, 2017. S. 34 – 386. [in English].
2. Armstrong M. Zarządzanie zasobami ludzkimi. Wydanie Vrozszerzone. Warszawa, 2011. 926 s. [in English].
3. Gulski B. Podstawy organizacji i zarządzania / B. Gulski, P. Prokop, U. Skurzyńska-Sikora, Z.M. Szeloch; pod redakcją Z.M. Szelocha. Lublin: Centrum Szkolenia Samorządu i Administracji, 2020. 430 s. [in English].
4. Kostera M. Zarządzanie w XXI wieku / M. Kostera, M. Śliwa. Jakość. Tworczość. Kultura. Polska. Warszawa: Wydawnictwo Ekonomiczne, 2012. 649 s. [in English].

Rodchenkova I.V., Zavatska N.Ye., Popovych I.S., Lytvynenko O.D., Fedorova O.V.

DYNAMICS OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL CONSTRUCTS OF MEANINGFUL ORIENTATIONS AND PERSONALITY SELF-ACTUALIZATION IN MANAGEMENT ACTIVITIES

The article reveals the dynamism of socio-psychological constructs of meaningful life orientations and self-actualization of the individual in managerial activities. It is shown that meaningful life orientations and self-actualization of an

individual unfold due to the problems of the meaning of life and life creation of an individual, thanks to personal value regulation and act as a leading factor of its self-creation and self-efficacy; play a significant role in the self-realization of the individual. The individual-typological and social-psychological specifics of meaningful life orientations and self-actualization of the individual in managerial activities are determined. The conceptual model of socio-psychological conditions and factors for the development of meaningful life orientations and self-actualization of an individual in managerial activities is revealed and operationalized, which includes self-realization in personal growth (self-development), individual self-realization (mobilization of resources), social (relationships), and existential (life fulfillment) self-realization of an individual in management activity. A multi-level socio-psychological program for the development of meaningful life orientations and self-actualization of the individual in managerial activities, developed with the involvement of a system of innovative developmental influences and consciousness activation techniques, has been scientifically substantiated and empirically tested.

Key words: *personality, management, team management, meaningful life orientations, self-actualization, personal value regulation, self-efficacy, self-realization, modern society.*

Родченкова Ірина Валеріївна – кандидат психологічних наук, докторантка кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Попович Ігор Степанович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Херсонського державного університету, м. Івано-Франківськ;

Литвиненко Ольга Дмитрівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри загальної психології і психологічного консультування Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова;

Федорова Олена Вікторівна – кандидат економічних наук, доцент, доцентка кафедри економіки, менеджменту і туристичного бізнесу Дніпровського інституту МАУП.

*Боярин Л.В. (ORCID 0000-0003-4636-5577),
Завацька Н.Є. (ORCID 0000-0001-8148-0998),
Борисюк А.С. (ORCID 0000-0002-6618-221X),
Новацький В.Р. (ORCID 0009-0008-8158-8649)*

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ДИСТАНЦІЮВАННЯ БАТЬКІВ

У статті розкрито особливості соціально-психологічної корекції емоційно-вольової сфери підлітків в умовах дистанціювання батьків. Визначено рівні прояву (низький, середній, високий) соціально дезадаптованої поведінки підлітків із дистантних сімей. Виокремлено й систематизовано внутрішні та зовнішні чинники соціально дезадаптованої поведінки підлітків, які перебувають в умовах дистанціювання батьків. Розроблено програму соціально-психологічної корекції емоційно-вольової поведінки підлітків із дистантних сімей, спрямовану на організацію соціального середовища як цілісної системи, що забезпечує групову згуртованість всіх учасників корекційного процесу і передбачає комплексність формування впливу як на підлітків, так і на їх найближче оточення, насамперед, сімейне, за умови задоволення базових соціальних потреб дитини. Програма соціально-психологічної корекції емоційно-вольової сфери підлітків в умовах дистанціювання батьків була побудована на принципах єдності діагностики й корекції, системності, комплексності, динамічності та диференційованості, складалася із первинного, базового та заключного блоків, із застосуванням методів індивідуальної, групової психокорекції та сімейної психотерапії. Ефективність розробленої програми констатована зниженням рівня особистісної та ситуативної тривожності підлітків, зменшенням кількості агресивно-захисних реакцій, підвищенням емоційної стійкості, рівня самоконтролю та саморегуляції поведінки, а також їхнього соціометричного статусу. Вплив розробленої системи психокорекційних заходів сприяв формуванню адекватної самооцінки, збалансованості локусу контролю, інтеграції між потребою в досягненні головних життєвих цінностей та можливістю їх досягнення в реальності, налагодженню міжособистісної взаємодії.

Ключові слова: підлітки, емоційно-вольова сфера, соціально-психологічна корекція, дистанціювання батьків.

Постановка проблеми. Соціальне, психологічне неблагополуччя, проблемні сімейно-побутові взаємини, надмірна зайнятість батьків призводять до того, що у підлітків формується соціально дезадаптивна поведінка. Усе це позначається на їх особистісному розвитку, на якості життя, стосунках із оточуючими та активує дію дезадаптивних чинників, здатних серйозно послабити адаптаційні ресурси. Тож науковий інтерес і дослідження, присвячені пошуку соціально-психологічних засобів корекції соціально дезадаптованої поведінки підлітків із дистантних сімей є надзвичайно актуальними у сьогоденні. Дослідницькі завдання у цьому напрямку набувають особливого значення в умовах нестабільності сучасного суспільства та його трансформаційних змін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зовнішні та внутрішні детермінанти процесу соціалізації підлітків із неповних сімей розкриває В. Іванченко; на психологічні особливості диспозиційної системи особистості у функціонально неспроможній родині вказує О. Волошок; формуванню соціальної компетентності підлітка з неповної сім'ї присвячені праці М. Докторович; вплив розлучення батьків на життєдіяльність та поведінку дитини вивчає І. Руденко; психологічні умови становлення життєвих домагань підлітків із неповної одностатевої сім'ї досліджує В. Третьяченко; формуванням соціальної активності підлітків із неповних сімей у навчально-виховному процесі основної школи займається Н. Клімкіна; особливості психологічної допомоги функціонально неповним сім'ям в умовах навчально-виховного комплексу досліджує І. Юрченко. Лише порівняно недавно вчені почали досліджувати окремі аспекти проблем дистантних сімей. Їх типологію пропонує О. Пенішкевич; на особливості емоційно-почуттєвої сфери підлітків із дистантних сімей вказують О. Двіжона, Я. Раєвська; зміни у поведінці дітей із сімей трудових мігрантів проаналізовано Т. Дорошок, Л. Ковальчук; запобіганню педагогічної занедбаності дітей з дискантних сімей та соціально-педагогічній роботі з ними присвячені праці Н. Гордієнко, Н. Куб'як. Разом із цим, питання психологічних особливостей соціально дезадаптованої поведінки підлітків із дистантних сімей та її корекції ще не знайшли достатнього висвітлення. Слід відзначити також відсутність чітких критеріїв, за якими можна було б оцінити рівень прояву соціально дезадаптованої поведінки

підлітків із дистантної сім'ї психологічні чинники, які її обумовлюють, а відтак і розробити ефективну програму психокорекції відповідно до психологічних особливостей соціально дезадаптованої поведінки підлітків [1-4].

Мета статті – розкрити особливості особливості соціально-психологічної корекції емоційно-вольової сфери підлітків в умовах дистанціювання батьків.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Дослідження проводилося на базі загальноосвітніх навчальних закладів м. Чернівці та Чернівецької області.

У психокорекційній роботі взяло участь 49 досліджуваних (25 хлопців та 24 дівчини) експериментальної групи (ЕГ) з різними рівнями прояву соціально дезадаптованої поведінки. Відбір досліджуваних відбувався за принципом добровільності. Усі досліджувані були розподілені на 6 підгруп (по 7-8 підлітків у кожній з них).

Тривалість психокорекційної роботи становила один рік з періодичністю занять один-два рази на тиждень.

Контрольну групу (КГ) складав 41 підліток (21 хлопець та 20 дівчат). У КГ процедура психокорекції не відбувалася. Соціально адаптовані досліджувані до психокорекційної роботи також не залучалися.

Основними принципами побудови психокорекційної програми були: принцип єдності діагностики й корекції, що є основоположним у всій корекційній роботі, оскільки контроль за ефективністю корекції вимагає проведення діагностичних процедур, які дозволяють отримати необхідні дані та зворотний зв'язок у діагностичній роботі; принцип системності, який полягав у тому, що процес корекції соціально дезадаптованої поведінки підлітків із дистантних сімей був спрямований не тільки на самих досліджуваних, але й такою ж мірою включав цілісну систему соціальних відносин, суб'єктами якої вони є, і насамперед сімейне оточення, адже система стосунків з референтними особами, особливості їхнього спілкування, форми спільної діяльності, засоби її впровадження відіграють важливу роль у процесі соціально-психологічної адаптації підлітків; принцип комплексності, що вимагає поетапних психологічних дій з використанням відповідних методичних засобів, консультативних та організаційних прийомів; принцип динамічності, згідно з яким вся процедура психокорекції розглядалася як поетапний пролонгований процес, що передбачав раціональну послідовність заходів формувального впливу, моніторинг динаміки змін показників соціально дезадаптованої поведінки підлітків; принцип диференційованості, який полягав у визначенні змістовних і формальних

аспектів психокорекційної програми відповідно до рівнів прояву соціально дезадаптованої поведінки підлітків, їхнього соціометричного статусу, емоційної насиченості та міцності соціальних зв'язків.

Програма складалася з трьох взаємопов'язаних блоків: первинного, базового та заключного.

Первинний блок передбачав отримання інформації про особистісні особливості підлітка, сприйняття ним свого місця в сім'ї й у класі, його соціометричного статусу, аналіз даних щодо особливостей сімейної взаємодії. Проводилася настанова на заходи психокорекційного впливу, формування мотивів самовдосконалення, самопізнання та особистісного зростання, підвищення впевненості в собі.

Базовий блок був спрямований на реалізацію формувального впливу, орієнтованого на відновлення рівноваги досліджуваних через вирішення внутрішніх конфліктів, зняття проявів соціально дезадаптованої поведінки, формування і закріплення навичок ефективного самоствердження, розширення усвідомлення батьками функціонального взаємозв'язку власної поведінки з поведінкою дитини та корекції дезадаптивних форм батьківського ставлення. Зазначені напрямки роботи розглядалися як складові єдиної системи.

Розвитку навичок саморегуляції й толерантного ставлення до оточуючих сприяли вправи на самопізнання та пізнання інших: «Ми схожі», «Питання-відповідь», «Мені подобається, коли ти...»; для виробітки конструктивним формам поведінки виявилися ефективними психогімнастика для відтворення окремих (проблемних) форм відносин із однолітками, психологічна гра «Що люди відчувають», вправи «Спільний рахунок», «Очікування»; розвитку позитивного мислення та доброзичливого спілкування сприяли вправи: «Поділися добрим настроєм», «Посмішка по колу», «Я тобі дарую», «Радість», мозковий штурм «Що зважає спілкуванню»; для виробітки вміння управляти своїми емоційними станами ефективними були вправи «Мій настрій», «Намалой свій страх», «Обійми прекрасне»; розпізнаванню та корекції агресивних імпульсів сприяли вправи: «Агресія в моєму житті», «Мотиви наших вчинків», мозковий штурм «Впевнено чи агресивно», етюд «Яка норма»; формування відповідального ставлення до себе, свого життя і навколишнього світу досягалося завдяки роздумам (бесідам) над етичними проблемами, вправам «Відобрази свої емоції», «10 подій», «Почуття, яке ти переживаєш зараз», «Тільки від мене залежить»; розвитку позитивного самоусвідомлення й самооцінки сприяли вправи «Я-реальний, Я-ідеальний», «Краще про себе», «Я люблю...», рольове програвання ситуацій.

Цей блок включав також тренінгові заняття, спрямовані на підтримку та підвищення ефективності взаємин у дистантних сім'ях, зниження рівня конфліктності між її членами та покращення дитячо-батьківських відносин. Дієвими виявилися такі методи активного соціально-психологічного навчання, як групові дискусії за темами «Проблеми нашої сім'ї», «Стосунки батьків і дітей», «Конфлікти в сім'ї та їхнє вирішення», психотерапевтичні вправи (Д. Насвітане, С. Михєєвої, Д. Кузнецової, Д. Ремендик, О. Трукланової в авторській модифікації відповідно до предмета дослідження): «Сформований результат», «Асоціації», «Вікно у моє внутрішнє Я», «Подорож в храм», «Вибачення», «Три кола», «Наслідки егоцентризму».

Заключний блок програми передбачав оцінку ефективності впроваджених корекційних заходів.

З'ясовано, що в ЕГ відбулися позитивні зміни за параметром «самооцінка». Так, у групі підлітків із низьким рівнем прояву соціально дезадаптованої поведінки зросла кількість досліджуваних з адекватною самооцінкою ($G_{\text{крит}}=21$; $p\leq 0,05$). Позитивні зміни за цим параметром відбулися і у підлітків із середнім рівнем прояву соціально дезадаптованої поведінки: виявилось значно менше досліджуваних із заниженою самооцінкою ($G_{\text{крит}}=17$; $p\leq 0,05$); знизилася кількість підлітків із нестійкою та неадекватно завищеною самооцінкою ($G_{\text{крит}}=25$; $p\leq 0,05$). У досліджуваних з високим рівнем прояву соціально дезадаптованої поведінки значущих відмінностей за параметром самооцінки не відбулося.

Констатовано, що показником успішності формувального впливу стало зближення показників в методиці Т. Лірі за актуальним і реальним «Я» ($T=1785$; $p\leq 0,02$). Так, у досліджуваних із низьким рівнем прояву соціально дезадаптованої поведінки та з переважанням в структурі особистості стеничних рис, більш стійких до стресу, неагресивних, з помірною розбіжністю між показниками ідеального і реального «Я» спостерігалася відносна помірність і рівномірність балів за всіма октантами з незначним переважанням V або VI. Аналіз динаміки змін свідчить про підвищення інтернальності та ступеня самосприйняття досліджуваних із середнім та високим рівнями прояву соціально дезадаптованої поведінки ($T=1567$; $p\leq 0,06$).

Визначено збільшення показників за даними методики «РСК» Дж. Роттера по підшкалах «Загальна інтернальність» ($T=2343$; $p\leq 0,07$), «Інтернальність у сфері досягнень» ($T=3886$; $p\leq 0,05$), «Інтернальність у сфері невдач» ($T=2577$; $p\leq 0,01$). Серед досліджуваних із високим рівнем прояву соціально дезадаптованої поведінки знизилася кількість підлітків із крайнім ступенем екстернальності ($T=1787$; $p\leq 0,02$).

Щодо КГ, то за результатами 1-го та 2-го діагностичних зрізів зафіксовані лише незначні зміни, які в цілому істотно не змінили самооцінку досліджуваних. Не відбулося статистично значущих змін за параметрами локусу контролю та ступеню самосприйняття досліджуваних.

Встановлено зниження параметру агресивності ($T=2567$; $p \leq 0,01$). Це вказує на підвищення контролю агресивних тенденцій та стриманості у поведінці. У підлітків із високим рівнем прояву соціально дезадаптованої поведінки покращення не досягає ступеня статистичної значущості, що свідчить про перевагу агресивних тенденцій у поведінці.

При порівняльному аналізі рівнів тривожності до і після корекції встановлено достовірні зрушення як високої ($G_{\text{крит}}=17$; $p \leq 0,05$) у підлітків із низьким рівнем прояву соціально дезадаптованої поведінки, так і низької тривожності ($G_{\text{крит}}=24$; $p \leq 0,05$) у підлітків із середнім та високим рівнями її прояву. Стосовно КГ такої динаміки не спостерігалось.

Аналіз динаміки змін, які відбулися в мотиваційно-ціннісній сфері досліджуваних ЕГ, показав зниження коефіцієнту рівня дезінтеграції між головними цінностями та можливостями у їх досягненні ($T=2568$; $p \leq 0,01$). У досліджуваних КГ в динаміці зазначених параметрів статистично значущих відмінностей не відбулося.

Підтверджено статистичну значущість розбіжностей у показниках між ЕГ та КГ і за даними експертних оцінок, отриманих за допомогою моделі критерію оцінки рівня порушень психічної діяльності у соціально дезадаптованих підлітків (Л. Яссман) (табл. 1).

Таблиця 1

Статистична значущість розбіжностей за даними експертних оцінок у досліджуваних ЕГ та КГ

Статистичний показник	Підсистеми						
	В1	В2	В3	В4	В5	В6	В7
t-критерій	4,2	3,4	3,5	2,7	2,9	4,3	3,4
$p \leq$	0,01	0,01	0,01	0,05	0,05	0,01	0,01

Примітка: В1 – підсистема сприйняття та переробки інформації; В2 – підсистема емоційного реагування; В3 – підсистема соціально-психологічних контактів і особистісного реагування; В4 – підсистема регуляції тону та бадьорості; В5 – підсистема ендокринно-гуморальної регуляції; В6 – підсистема анамнестичних факторів; В7 – підсистема сім'я, школа, суспільство.

Показано, що забезпечення умов для задоволення соціальних потреб підлітків та спрямованість на формування згуртованості соціального середовища класу зменшувало ризик виникнення проявів соціально дезадаптованої поведінки ($T=1932$; $p \leq 0,05$), підвищувало комунікативну активність підлітків та сприяло налагодженню їхніх контактів з однолітками та дорослими ($T=1576$; $p \leq 0,06$). Відбулося вірогідне зниження кількості «відторгнутих» та «ізованих» підлітків у класах ($G_{\text{крит}}=19$; $p \leq 0,05$). Значно зросла кількість виборів між підлітками з проявами соціально дезадаптованої поведінки та однолітками, які мали статус «обрані» ($G_{\text{крит}} = 24$; $p \leq 0,05$).

Визначено позитивні зміни у взаємостосунках в сім'ях досліджуваних: ймовірно зменшилась напруженість та конфліктність між членами сім'ї, що сприяло зниженню тривожності, почуття неповноцінності і ворожості в сімейній ситуації ($G_{\text{крит}}=16$; $p \leq 0,05$). Зафіксовано зниження прояву дезадаптивних форм батьківського ставлення, що сприяло зменшенню імпульсивних реакцій, адекватному прояву емоцій у відповідності до соціальних норм та вимог ($G_{\text{крит}}=23$; $p \leq 0,05$). У КГ за результатами 1-го та 2-го зрізів статистично значущих відмінностей не відбулося.

Констатовано, що найбільш виражені позитивні зміни зафіксовані в групі підлітків із низьким та середнім рівнями прояву соціально дезадаптованої поведінки, меншою мірою – у дітей з високим рівнем її прояву.

Отже, отримані результати показали, що запропонована програма формувального впливу сприяє психологічній корекції соціально дезадаптованої поведінки підлітків із дистантних сімей та підвищенню ефективності процесу їх соціально-психологічної адаптації в умовах дистанціювання батьків.

Висновки. Процес соціально-психологічної адаптації підлітків має поліфункціональний характер: є засобом оптимізації взаємин із широким соціальним довкіллям; через адаптацію відбувається формування соціальної сутності підлітка; це дієва складова його успішної соціалізації у суспільстві. Наслідком порушення цього процесу є соціально дезадаптована поведінка підлітків як результат дії психодинамічних, генетичних, середовищних чинників. Зазначено, що сім'я забезпечує соціально-психологічний розвиток підлітків, їх особистісне становлення, але в дистантній сім'ї не задовольняються у повній мірі потреби духовного (культурного) спілкування та обмежені функції первинного соціального контролю. Реакцією на відсутність батьків, повноцінного сімейного спілкування стають складність процесу соціалізації підлітків, розлади й перепади настрою, закомплексованість, несформованість Я-

образу, статево-рольової ідентичності, ціннісно-мотиваційної регуляції, деформація ціннісно-нормативних уявлень (системи внутрішньої регуляції, референтних орієнтацій), що проявляється у соціально дезадаптованій поведінці. Розробка ефективних психологічних засобів корекції соціально дезадаптованої поведінки підлітків в умовах дистанціювання батьків сприятиме попередженню та виправленню негативних тенденцій її прояву.

Програма соціально-психологічної корекції емоційно-вольової сфери підлітків в умовах дистанціювання батьків була побудована на принципах єдності діагностики й корекції, системності, комплексності, динамічності та диференційованості, складалася із первинного, базового та заключного блоків, із застосуванням методів індивідуальної, групової психокорекції та сімейної психотерапії.

Ефективність розробленої програми констатована зниженням рівня особистісної та ситуативної тривожності підлітків, зменшенням кількості агресивно-захисних реакцій, підвищенням емоційної стійкості, рівня самоконтролю та саморегуляції поведінки, а також їхнього соціометричного статусу. Вплив розробленої системи психокорекційних заходів сприяв формуванню адекватної самооцінки, збалансованості локусу контролю, інтеграції між потребою в досягненні головних життєвих цінностей та можливістю їх досягнення в реальності, налагодженню міжособистісної взаємодії. У результаті формувального впливу зменшилась напруженість та конфліктність між членами сім'ї, зафіксовано зниження прояву дезадаптивних форм батьківського ставлення.

Література

1. Amato P. R. The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and the Family*. 2000. Vol. 62. P. 1269-1287.
2. Angel Castillo M.C. The lack of academic achievement in the new family structure / M.C. Angel Castillo, M.T. Herrera. *Universitas Psychologica*. Bogota, Colombia, 2008. Vol.7, № 2. P. 403-409.
3. Montoya Flores B.I. Satisfaccion con la vida y autoestima en jovenes de familias monoparentales y biparentales / B.I. Montoya Flores, R.L. Hernandez. *Psicologia y Salud*. Xalapa, Mexico, 2008. Vol.18, № 1. P. 117-122.
4. Munteanu V. Serviciul de Stat Migratiune – alternativa si soluti posibile deprevenire si combatere a traficului de fiinte umane (femei). *Tu si migratia*. 2002. №2. P. 2-3.

References

1. Amato P. R. The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and the Family*. 2000. Vol. 62. P. 1269-1287. [in English].
2. Angel Castillo M.C. The lack of academic achievement in the new family structure / M.C. Angel Castillo, M.T. Herrera. *Universitas Psychologica*. Bogota, Colombia, 2008. Vol.7, № 2. P. 403-409. [in English].
3. Montoya Flores B.I. Satisfaccion con la vida y autoestima en jovenes de familias monoparentales y biparentales / B.I. Montoya Flores, R.L. Hernandez. *Psicologia y Salud*. Xalapa, Mexico, 2008. Vol.18, № 1. P. 117-122. [in English].
4. Munteanu V. Serviciul de Stat Migratiune – alternativa si solutii posibile deprevenire si combatere a traficului de fiinte umane (femei). *Tu si migratia*. 2002. №2. P. 2-3. [in English].

Boyarin L.V., Zavatska N.Ye., Borysiuk A.S., Novatskyi V.R.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CORRECTION OF THE EMOTIONAL AND VOCATIONAL SPHERE OF ADOLESCENTS UNDER CONDITIONS OF PARENTAL DISTANCE

The article reveals the features of social-psychological correction of the emotional-volitional sphere of adolescents in conditions of parental distancing. The levels of manifestation (low, medium, high) of socially maladaptive behavior of teenagers from distant families are determined. The internal and external factors of socially maladjusted behavior of adolescents who are in conditions of parental distancing are singled out and systematized. A program of socio-psychological correction of the emotional and volitional behavior of adolescents from distant families has been developed, aimed at organizing the social environment as a whole system, which ensures group cohesion of all participants in the correction process and provides for the complexity of the formative influence on both adolescents and their immediate environment, first of all, family, provided the child's basic social needs are met. The program of socio-psychological correction of the emotional-volitional sphere of adolescents in conditions of parental distancing was built on the principles of the unity of diagnosis and correction, systematicity, complexity, dynamism and differentiation, consisted of primary, basic and final blocks, with the use of methods of individual, group psychocorrection and family psychotherapy. The effectiveness of the developed program was confirmed by a decrease in the level of personal and situational anxiety of adolescents, a decrease in the number of aggressive-defensive reactions, an increase in emotional stability, the level of self-control and self-

regulation of behavior, as well as their sociometric status. The influence of the developed system of psychocorrective measures contributed to the formation of adequate self-esteem, the balance of the locus of control, the integration between the need to achieve the main life values and the possibility of achieving them in reality, and the establishment of interpersonal interaction.

Key words: *teenagers, emotional-volitional sphere, social-psychological correction, parental distancing.*

Боярин Лілія Володимирівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Полтава;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Борисюк Алла Степанівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології та філософії Буковинського державного медичного університету, м. Чернівці;

Новацький Володимир Романович – аспірант кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ.

МАТРИМОНІАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ В СИСТЕМІ СУБ'ЄКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті розкрито особливості матримоніальних уявлень в системі суб'єктивного благополуччя особистості. Емпірично встановлено, що дотепер уявлення про шлюб мають низку негативних особливостей та тенденцій: прогресує розподіл і протиставлення понять любові та шлюбу; спостерігається нереалістичність уявлень про майбутню дружину або чоловіка; характерним є розходження якостей бажаного супутника життя та передбачуваного партнера для повсякденного спілкування; молоді люди, котрі починають спільне життя, наділяють обранця тими якостями, які вони б хотіли в ньому бачити, подібні до їхніх власних, але ці якості, як правило, не збігаються з реальними. Доведено, що розвиток адекватних шлюбно-сімейних уявлень включає в себе подолання прагматизму щодо сім'ї та супутника життя; виховання реалістичності та цілісності у сприйнятті себе та інших; формування таких поглядів про співвідношення любові та шлюбу, які задовольняють обох партнерів.

Реалізація програми соціально-психологічної підтримки благополуччя особистості в шлюбі мала позитивні наслідки. У респондентів групи «суб'єктивно неблагополучних» показники суб'єктивного благополуччя підвищилися за такими параметрами, як оптимізм, задоволеність справжнім життям, задоволеність своїм минулим, надія на майбутнє, позитивне ставлення до інших людей, прийняття себе та автентичність. Це значно покращило взаємини у сім'ях. У результаті формувального впливу зафіксовано статистично значущі відмінності рівня задоволеності сімейним життям між результатами початкового та кінцевого діагностичних зрізів. Доведено дієвість розробленої програми, що зумовлює можливість її широкого використання в соціально-психологічній роботі, зокрема з молоддю.

Ключові слова: особистість, матримоніальні уявлення, сім'я, суб'єктивне благополуччя.

Постановка проблеми. Наразі суспільство перебуває на етапі змін і перебудови всіх сфер життя, зокрема й сфери сімейних стосунків. Міжособистісна взаємодія подружжя є основою сімейного благополуччя, яке, у свою чергу, зумовлене тією роллю, котру сім'я відіграє в житті суспільства та конкретної людини. Якість шлюбних відносин залежить від сумісності подружжя, їхньої соціальної та психофізичної відповідності, а також узгодженості поглядів, установок і прийнятих форм реагування в батьківських сім'ях, а благополуччя в шлюбі здебільшого визначається відчуттям суб'єктивної задоволеності подружніми стосунками. Саме тому матримоніальні уявлення та заходи щодо їхнього формування в сучасному суспільстві мають важливе значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На основі теоретичних підходів Е. Дайнера, Р. Еммонса, К. Ріффа та ін. з'ясовано, що сутність переживання суб'єктивного благополуччя полягає в задоволеності життям, позитивному ставленні суб'єкта до фрагментів світу та різних аспектів власного майбутнього, у превалюванні позитивних емоцій різної інтенсивності над негативними, що супроводжується переживанням вагомості майбутнього.

Визначено, що в структурі суб'єктивного благополуччя особистості дослідники виділяють такі складові як оптимізм (В. Бочелюк, Ю. Завацький та ін.), щастя (М. Аргайл), задоволеність життям (Є. Гейко, О. Камінська та ін.), які можуть бути поєднані в емоційно-оцінний (рівень позитивного емоційного сприйняття) та когнітивний (позитивне суб'єктивне оцінювання дійсності, задоволеність життям) компоненти. Тобто, для встановлення рівнів суб'єктивного благополуччя молоді у шлюбі доцільним є розгляд останнього у якості двокомпонентної структури.

З'ясовано, що значущість шлюбно-сімейних відносин у життєвому світі особистості визначає всебічне включення особистості в подружні взаємини, надає подружнім стосункам виняткової глибини та інтимності, створює передумови для високої вибірковості при здійсненні вибору партнера та форми стосунків з ним, що є відповідальною справою в житті кожної молодої людини. Показано, що шлюбно-сімейні відносини – явище історичне, яке змінюється одночасно з розвитком суспільства. Доведено, що сучасний етап розвитку

шлюбно-сімейних стосунків дозволяє прогнозувати їхній подальший розвиток у бік артикуляції ролі кожного члена сім'ї.

Встановлено, що перебування сім'ї на перехресті особистісного та суспільного в життєдіяльності людини зумовлює взаємозалежність функцій особистості з функціями соціуму (Т. Говорун, Н. Завацька, А. Коваленко та ін.), а одним із критеріїв благополуччя сімейних стосунків є можливість самореалізації особистості в подружній парі (О. Камінська, Ю. Завацький та ін.).

Узагальнено, що модель самореалізації молоді в особистому житті має такі етапи: самовизначення та вибір супутника життя, налагодження стабільних особистісних взаємин, подальше особистісне зростання та розвиток подружніх взаємин [1-3].

Проте проблема оцінювання матримоніальних уявлень особистості та емпіричного вивчення суб'єктивних критеріїв сімейного благополуччя у подружніх парах залишається не вирішеною.

Мета статті – розкрити особливості матримоніальних уявлень в системі суб'єктивного благополуччя особистості.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Емпіричну базу дослідження склали 250 випробуваних (125 подружніх пар) у віці від 20 до 28 років, що знаходяться в офіційному шлюбі від 1 до 10 років. 52% (65 подружніх пар) мають різницю у віці 1-2 роки чи одного віку, 28% (35 подружніх пар) – від 3 до 5 років і 20% (25 подружніх пар) – більше ніж 5 років.

Програма соціально-психологічної підтримки суб'єктивного благополуччя особистості в шлюбі складалася з 15 взаємопов'язаних занять тривалістю 45 хвилин кожне. Заняття проходили два рази на тиждень на базі науково-практичного Центру медико-соціальних та психотехнологій Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Психокорекційна робота була спрямована на розвиток суб'єктивного благополуччя молодих людей, підвищення їхньої задоволеності своїм життям у цілому і, як наслідок, покращення стосунків у подружніх парах респондентів.

Основними принципами побудови психокорекційної програми були: *принцип єдності діагностики й корекції*, що є основоположним у всій корекційній роботі, оскільки контроль за ефективністю корекції вимагає проведення діагностичних процедур, які дозволяють отримати необхідні дані та зворотний зв'язок у діагностичній роботі; *принцип системності розвитку психологічної діяльності*, що базується на результатах діагностичного

обстеження, забезпечує спрямованість на усунення причин відхилення в психічному розвитку і передбачає врахування профілактичних і спеціальних розвивальних корекційних заходів; *принцип комплексності*, що вимагає поетапних психологічних дій з використанням відповідних методичних засобів, консультативних та організаційних прийомів; *діяльнісний принцип корекції*, що визначає предмет прикладних корекційних зусиль, вибір засобів і способів досягнення мети, тактику проведення корекційної роботи, шляхи та способи реалізації поставлених цілей, й передбачає корекційно-розвивальний вплив активної діяльності досліджуваних на формування узагальнених способів орієнтування в різних сферах предметної діяльності, міжособистісної взаємодії в соціальній ситуації розвитку.

Психокорекційна програма складалася з чотирьох взаємопов'язаних блоків: інформаційного, мотивувального, формувального та контрольного. Кожен блок включав проведення дискусій, рольових ігор, психокорекційних вправ, розв'язання проблемних ситуацій, вправ на особистісне зростання.

1. Завданням інформаційного блоку було ознайомлення груп із компонентами суб'єктивного благополуччя особистості та самореалізацію, про їхній вплив на життя та значення в сімейних стосунках.

2. Мотивувальний блок передбачав створення активної настанови на психокорекцію, формування мотивів самовдосконалення, самопізнання та особистісного зростання, виявлення особистісних недоліків у самореалізації, пошук причин незадоволеності життям, підвищення впевненості в собі.

3. Формувальний блок забезпечував психокорекційну роботу з підвищення рівня суб'єктивного благополуччя молоді в шлюбі. Цей блок включав тренінгові заняття, спрямовані на роботу з такими компонентами благополуччя, як усвідомлення своїх потенціалів, можливостей і цінностей власного життя, розуміння своїх цінностей і сенсу життя, рефлексія власного «Я», пізнання різних стилів світовідчуття, осмислена взаємодія з навколишнім світом, внутрішнє відчуття сили та гармонії. Для підтримки та підвищення ефективності взаємин у подружніх парах дієвими виявилися такі методи активного соціально-психологічного навчання, як групові дискусії за темами «Проблеми, з якими ми стикаємося в нашій родині в повсякденному житті», «Проблема батьків і дітей», «Наше сексуальне життя», «Конфліктні ситуації та способи їхнього розв'язання». З метою підвищення рівня суб'єктивного благополуччя молодих людей у шлюбі найбільш ефективними були психотерапевтичні вправи: «Музей образливих спогадів», «Робота з

негативними спогадами», «Розвиток навичок позитивного мислення», «Мої недоліки», «Власний герб і девіз», «Контраргументи», «Егоцентризм та його наслідки».

4. Контрольний блок передбачав оцінювання ефективності формувального впливу. Мета цього етапу – оцінка змін у рівні вираження параметрів, визнаних значущими для формування суб'єктивного благополуччя молоді в шлюбі. На цьому етапі повторно застосовувалися методики, які використовувалися на констатувальному етапі дослідження.

Результати порівняльного аналізу 1-го та 2-го діагностичних зрізів показали, що після формувального впливу в групі СНБ спостерігалася статистично доведена позитивна динаміка за всіма зазначеними показниками, що підтверджується їхньою обробкою за допомогою φ^* -критерію Фішера. Зокрема, підвищилися показники за шкалою «Позитивне ставлення до інших людей» ($\varphi=2,07$; $p\leq 0,01$), а за шкалою «Прийняття себе та автентичність» вони значно зросли ($\varphi=2,61$; $p\leq 0,01$). Збільшилися показники за шкалами «Оптимізм» ($\varphi=2,64$; $p\leq 0,01$) та «Надія на майбутнє» ($\varphi=1,92$; $p\leq 0,02$). Встановлено статистично достовірну різницю в показниках за шкалою «Задоволеність справжнім життям» ($\varphi=2,16$; $p\leq 0,01$).

Результати представлено на рис. 1.

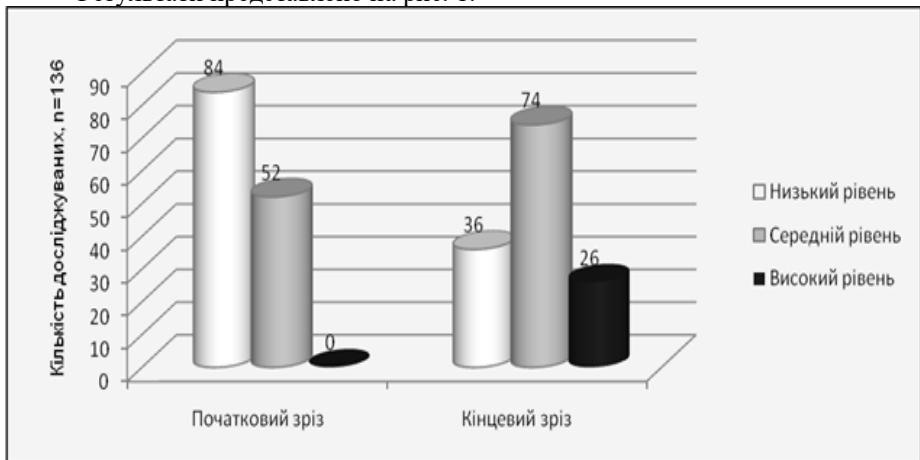

Рис. 1. Діаграма рівнів задоволеності сімейним життям в експериментальній групі

В експериментальній групі зафіксовано статистично значуще підвищення рівня задоволеності сімейним життям між результатами початкового та кінцевого зрізів ($\varphi=2,27$; $p\leq 0,01$).

Констатовано зменшення кількості досліджуваних із низьким рівнем задоволеності шлюбом на 19,2%, що стало можливим за рахунок збільшення кількості осіб із середнім і високим рівнями задоволеності шлюбом на 8,8% та 10,4% відповідно.

Отже, результати формувального впливу підтвердили ефективність програми соціально-психологічної підтримки суб'єктивного благополуччя особистості в шлюбі. Програма може бути використана в соціально-психологічній роботі з молоддю як в навчальних закладах, так й в організаціях та установах.

Висновки. Емпірично встановлено, що дотепер уявлення про шлюб мають низку негативних особливостей та тенденцій: прогресує розподіл і протиставлення понять любові та шлюбу; спостерігається нереалістичність уявлень про майбутню дружину або чоловіка; характерним є розходження якостей бажаного супутника життя та передбачуваного партнера для повсякденного спілкування; молоді люди, котрі починають спільне життя, наділяють обранця тими якостями, які вони б хотіли в ньому бачити, подібні до їхніх власних, але ці якості, як правило, не збігаються з реальними. Доведено, що розвиток адекватних шлюбно-сімейних уявлень включає в себе подолання прагматизму щодо сім'ї та супутника життя; виховання реалістичності та цілісності у сприйнятті себе та інших; формування таких поглядів про співвідношення любові та шлюбу, які задовольняють обох партнерів.

Реалізація програми соціально-психологічної підтримки благополуччя особистості в шлюбі мала позитивні наслідки. У респондентів групи «суб'єктивно неблагополучних» показники суб'єктивного благополуччя підвищилися за такими параметрами, як оптимізм, задоволеність справжнім життям, задоволеність своїм минулим, надія на майбутнє, позитивне ставлення до інших людей, прийняття себе та автентичність. Це значно покращило взаємин в молодих сім'ях. У результаті формувального впливу зафіксовано статистично значущі відмінності рівня задоволеності сімейним життям між результатами початкового та кінцевого діагностичних зрізів. Доведено дієвість розробленої програми, що зумовлює можливість її широкого використання в соціально-психологічній роботі, зокрема з молоддю.

Література

1. Diener E., Diener M., Diener C. Factors predicting the subjective well-being of nations. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. P. 64 – 69.
2. Hills P., Argyle M. The Oxford Happiness Questionnaire: a compact scale for the measurement of psychological well-being. *The Oxford Happiness Project / Personality and Individual Differences*. 2002.
3. Waddell M. The family and its dynamics. *Crisis at Adolescence: Object Relation Therapy with the Family*. N.-Y.: Jason Aronson, 1994. P. 9 – 24.

References

1. Diener E., Diener M., Diener C. Factors predicting the subjective well-being of nations. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. P. 64 – 69. [in English].
2. Hills P., Argyle M. The Oxford Happiness Questionnaire: a compact scale for the measurement of psychological well-being. *The Oxford Happiness Project / Personality and Individual Differences*. 2002. [in English].
3. Waddell M. The family and its dynamics. *Crisis at Adolescence: Object Relation Therapy with the Family*. N.-Y.: Jason Aronson, 1994. P. 9 – 24. [in English].

Vyshnevskaya O.P., Zavat'skaya N.Ye., Petrenko M.O., Zavat'skiy Yu.A.

MATRIMONIAL IDEAS IN THE SYSTEM OF SUBJECTIVE PERSONAL WELL-BEING

The article reveals the peculiarities of matrimonial ideas in the system of subjective well-being of the individual. It has been empirically established that, until now, ideas about marriage have a number of negative features and trends: the division and opposition of the concepts of love and marriage is progressing; unrealistic ideas about the future wife or husband are observed; the difference in the qualities of the desired life partner and the expected partner for everyday communication is characteristic; young people who start a life together endow the chosen one with those qualities that they would like to see in him, similar to their own, but these qualities, as a rule, do not coincide with real ones. It has been proven that the development of adequate marriage and family concepts includes overcoming pragmatism regarding the family and life partner; education of realism and integrity in the perception of oneself and others; formation of such views about the relationship between love and marriage that satisfy both partners.

The implementation of the program of socio-psychological support for the well-being of the individual in marriage had positive consequences. Among the respondents of the "subjectively disadvantaged" group, indicators of subjective well-being increased in terms of such parameters as optimism, satisfaction with real life, satisfaction with one's past, hope for the future, positive attitude towards other people, self-acceptance and authenticity. This significantly improved relations in families. As a result of the formative influence, statistically significant differences in the level of satisfaction with family life were recorded between the results of the initial and final diagnostic sections. The effectiveness of the developed program has been proven, which makes it possible to use it widely in social and psychological work, in particular with young people.

Key words: *personality, marital ideas, family, subjective well-being.*

Вишне夫ська Олена Павлівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри туризму та соціально-гуманітарних дисциплін Міжнародного європейського університету, м. Київ;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Петренко Максим Олегович – кандидат філософських наук, докторант спеціальності 053 Психологія кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Завацький Юрій Анатолійович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри здоров'я людини та фізичного виховання Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМООБМЕЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ТА ЙОГО ЗВ'ЯЗОК ІЗ ПСИХОЛОГІЧНИМ ВІКОМ ТА ЧАСОВИМИ ДЕЦЕНТРАЦІЯМИ В УМОВАХ ПРОФЕСІЙНОЇ КРИЗИ

У статті розкрито соціально-психологічні особливості самообмеження особистості та його зв'язок із психологічним віком та часовими децентраціями в умовах професійної кризи. Встановлено, що самообмеження особистості в умовах професійної кризи відрізняється дихотомічністю і може проявлятися як у негативній, так і позитивній формах. Негативним проявом самообмеження є, зокрема, відчуження, крайня форма якого – самозаперечення. Позитивним проявом самообмеження є самоорганізація особистості; критичне оцінювання нею соціальних навіювань та експектацій, а також здатність мобілізувати актуальні форми соціальної активності відповідно до пріоритетів професійної діяльності. З'ясовано, що формування позитивних практик самообмеження можливе завдяки спрямованості особистості на реалізацію актуальних завдань; за відсутності мети самоактуалізації особистість не здатна перейти до позитивного самообмеження.

Визначено, що самообмеження є регулятивною функцією, яка впливає на становлення особистості та корелює з процесом визначення ціннісних пріоритетів й особливостями проявів часових децентрацій. Сферою, в якій найактивніше проявляється самообмеження, є психологічний час. Констатовано, що шляхом осмислення людиною свого психологічного часу. Відношення до часу – природного, соціального, метафізичного тощо – впливає на психологічний вік особистості, породжує певну «концепцію часу», яка опосередковує фізіологічні, психологічні, соціальні та інші характеристики віку. Ступінь реалізованості психологічного часу особистості є інтегральним суб'єктивним чинником формування самооцінки віку. Показано, що

психологічний вік визначається, насамперед, часткою реалізованих зв'язків між подіями; він може бути змінений особистістю шляхом реконструкції цих зв'язків – перегляду майбутньої життєвої перспективи й переосмислення ролі минулих подій, їх впливу на сьогоднішнє та майбутнє у професійній сфері. Обґрунтовано концепцію рівнів психологічного часу: фізіологічний, побутовий, індивідуальної діяльності, соціально-політичний, метафізичний. Встановлено, особливості психологічного часу кожного з рівнів являють соціально-психологічні чинники сприйняття й організації життєдіяльності. Наголошується, що самообмеження є необхідною умовою діяльності особистості, спрямованої на подолання професійної кризи.

Ключові слова: *особистість, професійні кризи, психологічний вік, часові децентрації.*

Постановка проблеми. Самообмеження особистості є важливим складником життєдіяльності. В акті самообмеження простежується важливий етичний складник: певні форми поведінки особистість вважає прийнятними, інші ж – табуованими; одні вчинки, висловлювання та почуття заохочуються суспільством, інші ж – піддаються осуду. Відтак, ми бачимо, що проблема самообмеження є вкрай важливою для соціальної психології, адже саме соціум, шляхом встановлення певних норм, визначає рамки належної та неналежної поведінки. Таким чином, ми звертаємося до фундаментальної теми соціальної психології. Конкретизуючи актуальність означеної проблеми, слід акцентувати увагу на тому, що у нових реаліях сучасного соціуму спостерігається трансформація соціальних норм, відбувається переоцінювання цінностей і зміна ціннісних орієнтацій. Зокрема, має місце і зміна ставлення суспільства до трудової діяльності, а отже, – неминучою є й зміна проявів самообмеження особистості та професійних криз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Самореалізація в професійній діяльності є одним із найважливіших факторів розвитку особистості (В.Й. Бочелюк, Л. С. Пілецька, О. В. Шевяков та ін.). Як і всякий процес діяльності, професійна самореалізація пов'язана з кризовими проявами. У науковій психологічній літературі докладно висвітлено різноманітні аспекти професійних криз. Зокрема, вказується на взаємозв'язок процесів професійної адаптації та соціалізації особистості (В. Й. Бочелюк, Л. В. Боярин, А. О. Кононенко та ін.). Предметом дослідження й є фактор стресу, який пов'язаний із професійною кризою і може виступати як чинником поглиблення

кризи, так й стимулом для розв'язання кризових ситуацій (В. Л. Злишков та ін.). Дослідники акцентують увагу на тому, що професійна криза, в разі її подолання, є важливим фактором подальшого професійного й особистісного розвитку (А. С. Борисюк, Ю.О. Бохонкова, Н. Є. Завацька, З. Я. Ковальчук, О. М. Кокун, Т. І. Щербак та ін.), який неможливий без самообмеження, процес якого передбачає спрямованість, цілесумовленість, соціальну самоактуалізацію, високий ступінь самоорганізації особистості [1-5].

Мета статті – розкрити соціально-психологічні особливості самообмеження особистості та його зв'язок із психологічним віком та часовими децентраціями в умовах професійної кризи.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Життєдіяльність особистості перебуває під впливом об'єктивних факторів, які завжди присутні в житті людини і лише постають у вигляді кризових ситуацій. Таким найістотнішим фактором є час – це і час діяльності, яким людина мусить управляти (С. І. Калінін, Т. О. Нестік), і вік людини, сприйняття якого спричиняє кризові прояви (О. Л. Солдатова). Дослідники привертають увагу до управління часом, а також вказують на важливість фактора самообмеження (В. Й. Бочелюк і Н. Є. Завацька). Як доводять Є. І. Головаха й О. О. Кронік, час завжди трансформується свідомістю й постає як «психологічний час особистості». У свою чергу, К. О. Абульханова-Славська та Т. М. Березіна наголошують на тому, що будь-які корекційні заходи мають включати й актуалізацію рефлексії психологічного часу. Час – це є «екзистенціальна даність», якій людина здатна протиставити лише символічну відповідь (Р. Мей, І. Ялом), що й спонукає до рефлексії та діяльності (Г. О. Балл, С. Д. Максименко, В. Франкл). Символічна відповідь являє собою насамперед наратив – артикуляцію життєвого шляху, ситуації буття та майбутнього (Н. В. Чепелева).

Узагальнюючи найпоширеніші психоаналітичні практики, І. Ялом відзначає, що всі вони мають на меті інсайт, якого доходить людина. У психології діяльності, у свою чергу, особливого значення надається вчинку особистості (В. А. Роменець, Ю. М. Швалб та ін.). Утім, і осягнення людиною певних сенсів, і усвідомлення необхідності здійснення вчинку – ведуть як до позитивного, так і до негативного цілевизначення. Виокремлення певних пріоритетів має наслідком позитивний вибір і заперечення неактуальних альтернатив. Тож, вчинок, який здійснює особистість, – це є й акт утвердження, й одночасно заперечення тих практик і цілей, які вже виходять за рамки нових

пріоритетів життєдіяльності. Отже, очевидним є, що розвиток особистості неможливий без цілєзумовленого самообмеження.

Показано, що перебіг професійної кризи нерозривно пов'язаний із ситуативними факторами та загальним розвитком особистості. Екстремальні життєві умови – це найпоширеніші фактори переживання не лише професійних, а й екзистенціальних криз (В. Б. Шапар). Утім (за Ю. М. Швалбом), кризові ситуації, що завжди розпочинаються з певної події, мають завершуватися вчинком, який веде до трансформації особистості; відповідно, й соціально-психологічна підтримка особистості в кризовій ситуації, зокрема корекційні заходи, завжди мають бути спрямовані на стимулювання вчинку.

З'ясовано, що переосмислення досвіду в ситуації професійної кризи можливе завдяки предметній та особистісній рефлексії. Передумовою рефлексії є усвідомлення ситуації діяльності як, власне, кризової. Без такого усвідомлення суб'єкт не має потреби в рефлексії, а отже й активності, яка була б спрямована на подолання кризової ситуації. При цьому професійне вдосконалення, яке актуалізується проблемною ситуацією, залежить від усвідомлення необхідності професійного розвитку. Серед бар'єрів на шляху рефлексії, спрямованої на подолання проблемної ситуації, постають особливості Я-концепції, зокрема завищені уявлення особистості про свій статус у певній сфері діяльності.

Констатовано, що істотним чинником, який позначається на усвідомленні та переживанні криз, є екзистенціальна тривога (Р. Мей, І. Ялом). Подальший розвиток концепції екзистенціальної тривоги, представлені в працях Р. Мейя та І. Ялома, полягає в доцільності розгляду екзистенціальних даностей через їх діалектичні протилежності.

Зазначається, що професійна криза, як і будь-який психологічний процес, розгортається в часі. На прояви професійних криз завжди накладаються кризи вікові та спричинені екзистенціальною тривогою. Ключовим поняттям, що уможливорює когнітивну фіксацію цих кризових проявів є психологічний час особистості та часової децентрації – суб'єктивне, з позиції актуальної діяльності, оцінювання минулого, теперішнього та майбутнього (Є. І. Головаха, О. О. Кронік).

Визначено, що на поведінковому рівні ставлення особистості до криз полягає у самообмеженні, яке може розгортатися в позитивному і в негативному напрямках. Позитивним проявом самообмеження є самоорганізація особистості: здатність визначати пріоритети діяльності; розподіляти функції та приймати обов'язки; управляти часом діяльності; залишати за рамками життєдіяльності

неактуальні соціальні експектації та навіювання тощо. Негативний прояв самообмеження полягає у відчуженні: заперечення власних бажань; витіснення прагнення соціальної активності, або ж, навпаки, – жорстке і некритичне слідуванням соціальним нормам; розрив комунікативних зв'язків тощо.

Відзначені концепти (екзистенціальна тривога, психологічний час особистості тощо) являють собою важливі складові для визначення особливостей самообмеження особистості в ситуації криз, зокрема в професійній діяльності.

Програма дослідження складалася з чотирьох етапів: пілотажне дослідження, констатувальний етап дослідження, розробка та апробація соціально-психологічних заходів корекційного впливу, повторні діагностичні зриси, їх аналіз та узагальнення.

Для проведення пілотажного дослідження були сформовані три групи досліджуваних, до яких увійшли чоловіки та жінки віком від 19 до 29 років. Принципом формування груп слугувала типологія кризових ситуацій: перша група (120 осіб): криза, спричинена зіткненням із проблемною ситуацією (всі учасники групи перебували на етапі професійного вибору); друга група (80 осіб): криза, спричинена дисонансом між досвідом і професійними завданнями (всі учасники групи вважали, що володіють більш високою кваліфікацією, аніж це потрібно для виконання їхніх професійних обов'язків); третя група (149 осіб): криза, спричинена зіткненням із екзистенціальними даностями (професійні негаразди інтерпретувалися ними через призму питань смерті, нонсенсу, свободи, ізоляції).

З метою дослідження використано: модифіковані опитувальники, розроблені Р. Мейем для виявлення фокуса тривоги: «Тривога, пережита в дитинстві», «Тривога, яку я наразі переживаю», «Тривога в майбутньому»; методика М. Рокіча «Ціннісні орієнтації особистості», адаптована М. Гоштаусом, О. Семеновим, В. Ядовим; методика «Кола життя» (інтерпретація результатів здійснювалася за схемою, запропонованою М. Л. Смульсон); модифікований опитувальник «Час і події» (за шкалою часової віддаленості), розроблений Є. І. Головахою й О. О. Кроніком.

За допомогою зазначених методик ставилося за мету виявити рівні тривожності досліджуваних, а також домінантні фокуси тривожності – зв'язок тривожності з минулим, теперішнім чи майбутнім; розподіл термінальних та інструментальних цінностей; концепції часу (час як цикл, час як «дерево»

альтернатив, час як вектор), визначення часової локалізації актуальних подій, що трактувалась як тотожні часовій децентрації.

На етапі пілотажного дослідження виявлено ступінь інформативності низки емпіричних методів, а також оптимальні форми корекційного впливу. Зокрема, підтверджено теоретичні положення, висловлені Ю. Ж. Шайгородським, про принципову відмінність ціннісних орієнтацій чоловіків і жінок, у тому числі їхнього ставлення до професійної діяльності та професійних криз. Відповідно, встановлено, що корекційні заходи в роботі з чоловіками та жінками мають містити істотні відмінності, визначені ціннісними орієнтаціями й особливостями психологічного часу. Крім того, корекційні заходи, відповідно до типу професійних криз, повинні мати специфічну спрямованість. Встановлено, якщо суб'єкт переживає професійну кризу, спричинену зіткненням із проблемною ситуацією (перший тип професійної кризи), то ефективна форма роботи – це групові тренінги, учасники яких мають тотожну сферу діяльності. У разі переживання професійної кризи, спричиненої оцінкою сфери діяльності як такої, що не відповідає кваліфікації суб'єкта (другий тип професійної кризи), то використання згаданої форми корекційної роботи є вкрай неефективним; натомість, акцент має робитися на індивідуальних формах роботи, а предметом виступати – мотиваційна сфера суб'єкта. Тому подальше емпіричне дослідження проводилося з жінками (88 осіб), які переживали професійну кризу третього типу, спричинену зіткнення з екзистенціальною тривогою. При цьому ми виходили з того, що в умовах конфронтації особистості з екзистенціальними даностями має проявлятися тривожність, а також усвідомлення, по-перше, неузгодженості уявлень про доцільний спосіб життя і самою життєвою ситуацією; по-друге – матиме місце «конфронтація» з теперішнім часом, що, напевно, проявлятиметься у спробах вийти за його рамки – суб'єктивній актуалізації або минулого, або майбутнього часу, тобто матимуть місце часові децентрації.

Жінки, які взяли участь у дослідженні, поєднували навчання у ВНЗ, або ж професійну діяльність із доглядом за дітьми; усі учасниці дослідження не перебували у шлюбі. Виявлено ознаки професійних криз: труднощі зі складанням екзаменаційних сесій 20,5% осіб, небажання продовжувати навчання у ЗВО 25% осіб, небажання продовжувати трудову діяльність з повною зайнятістю 38,6% осіб, небажання взагалі продовжувати трудову діяльність за відсутності інших джерел матеріального забезпечення 15,9% осіб. З'ясовано, що всім учасницям дослідження були властиві негативні форми

самообмеження: уникання спілкування з батьками; спілкування з близькими друзями відбувалось лише за ініціативи останніх; відсторонення від нової інформації, зокрема й професійної; емоційне відчуження від інформації соціокультурного змісту; прагнення звести професійну (або ж навчальну) діяльність до можливого мінімуму.

Встановлено особливості розподілу фокусів тривоги. Високий рівень тривоги, пов'язаний із *минулим*, переживали 19,3% учасниць дослідження; помірно високий 4,5% осіб, помірно низький 5,7% осіб, низький 6,8% осіб. Високий рівень тривоги, пов'язаний із *теперішнім часом*, переживали 19,3% учасниць дослідження, помірно високий рівень 9% осіб, помірно низький – 3,4% осіб, низький рівень не виявлений. Високий рівень тривоги, пов'язаний із *майбутнім*, переживали 15,9% учасниць дослідження, помірно високий – 3,4% осіб, помірно низький – 6,8% осіб, низький – 5,7% осіб.

За методикою «Кола життя» ми виявили три представлення, проінтерпретованих як форми циклічного сприйняття часу; всі інші представлення – мали характер векторного сприйняття. Відповідно до інтерпретації, запропонованої Є. І. Головахою й О. О. Кроніком, розмір кіл відображає сприйняття умовного «резервуару часу». 2,7% учасниць дослідження, які вдалися до циклічного зображення часу, мали помірно високий рівень тривожності щодо теперішнього часу, 1,1% осіб – помірно низький. 11,4% опитаних зобразили «кола минулого життя» більшими, ніж кола теперішнього, кола майбутнього також були більші за кола теперішнього. 11,4% респонденток мали високий і помірно високий рівні тривожності щодо минулого. В інших учасниць дослідження кола минулого та теперішнього були приблизно однакового розміру, а кола майбутнього дещо більшими.

Використання опитувальника часових інверсій уможливило виявлення низки особливостей часових децентрацій. Респондентки з високим рівнем тривоги, пов'язаним із *минулим* (19,3% осіб), вдавалися до максимального наближення минулих подій. Зокрема, визначивши ряд подій як таких, що відбулися «дуже давно» та «давно», в наступній бесіді вони вдалися до інших суджень – змістили події ближче до теперішнього часу: події характеризувались як «нещодавні», як такі, що відбулися, «ніби вчора», а емоційність і метафоричність висловлювань свідчила про глибоке переживання цих подій. Говорячи про минулі події, респондентки доволі часто переходили до обговорення теперішнього або майбутнього часу. Досліджувані з помірним рівнем тривоги щодо минулого (4,5% осіб) вдавалися до подібної мовної стратегії. Такі

нарративні особливості, безперечно, відображали часову децентрацію в минуле. Досліджувані з помірно низьким (5,7% осіб) і низьким (6,8% осіб) рівнями тривожності щодо минулого відтворили під час бесіди ті часові інверсії, які були визначені ними початково. Учасниці дослідження з високим рівнем тривоги, пов'язаним із *теперішнім часом* (19,3% осіб), засвідчили тенденції до децентрації в минуле (11,4% осіб) і майбутнє (8% осіб). Подібні децентрації властиві й респонденткам із помірно високим рівнем тривожності (децентрація в минуле – 5,7% осіб, в майбутнє – 3,4% осіб). Респондентки з помірно низьким рівнем тривоги відтвори попередні інверсійні судження. Високий рівень тривоги, пов'язаний із *майбутнім*, що був властивий 15,9% опитаних, супроводжувався децентрацією в минуле у 10,2% осіб і децентрацією в майбутнє у 5,7% осіб. Судження про минуле відзначалися емоційністю та метафоричністю, очевидним був ігровий характер уявлення про майбутнє. За показниками помірно високого рівня тривожності щодо майбутнього, 2,3% осіб мали тенденцію до децентрації в минуле, 1,1% осіб – в майбутнє. За показниками помірної тривоги, незначні децентрації в минуле були виявлені у 2,3% осіб, у майбутнє – у 4,5% осіб. За показниками низького рівня тривожності у 5,6% осіб виражені часові децентрації не спостерігалися.

Отже, проведене дослідження уможливило виявлення кореляції між тривожністю, ціннісними орієнтаціями та часовими децентраціями. Встановлено, що тривожність високого та помірного рівнів є пов'язною з часовими децентраціями. За показниками помірно низького та низького рівня тривожності спостерігаються часові інверсії, однак тенденції до часової децентрації особистості не мають очевидного вираження. З'ясовано, що має місце й зв'язок між рівнями тривожності та ціннісними орієнтаціями. За показниками високого та помірно високого рівнів тривожності в ієрархії термінальних ціннісних орієнтацій найвищих рангів набувають цінності, пов'язані з почуттям безпеки, турботи та матеріального благополуччя. Серед інструментальних цінностей – найвищих рангів набувають цінності, пов'язані з відповідальністю та толерантністю. Помірно низький і низький рівні тривожності пов'язані з термінальними ціннісними орієнтаціями, які відображають орієнтацію особистості на соціальну активність й активну життєву позицію загалом. Зауважимо, що респондентки з високими та помірно високими рівнями тривоги віддали найвищі ранги серед термінальних цінностей «щасливого сімейному життю», в той час як респондентки з помірним і низьким рівнями тривожності – «любові». Важливим, на наш погляд, є той факт, що

серед учасниць дослідження не виявлено осіб, які не переживали б тривожності щодо теперішнього часу. Це, вочевидь, пов'язано з екзистенціальною ситуацією, в якій вони перебували.

Висновки. Встановлено, що самообмеження особистості в умовах професійної кризи відрізняється дихотомічністю і може проявлятися як у негативній, так і позитивній формах. Негативним проявом самообмеження є, зокрема, відчуження, крайня форма якого – самозаперечення. Позитивним проявом самообмеження є самоорганізація особистості; критичне оцінювання нею соціальних навіювань та експектацій, а також здатність мобілізувати актуальні форми соціальної активності відповідно до пріоритетів професійної діяльності. З'ясовано, що формування позитивних практик самообмеження можливе завдяки спрямованості особистості на реалізацію актуальних завдань; за відсутності мети самоактуалізації особистість не здатна перейти до позитивного самообмеження.

Визначено соціально-психологічні особливості самообмеження особистості та його зв'язок із психологічним віком та часовими децентраціями в умовах професійної кризи. Встановлено, що самообмеження є регулятивною функцією, яка впливає на становлення особистості та корелює з процесом визначення ціннісних пріоритетів й особливостями проявів часових децентрацій. Сферою, в якій найактивніше проявляється самообмеження, є психологічний час. Констатовано, що шляхом осмислення людиною свого психологічного часу. Відношення до часу – природного, соціального, метафізичного тощо – впливає на психологічний вік особистості, породжує певну «концепцію часу», яка опосередковує фізіологічні, психологічні, соціальні та інші характеристики віку. Ступінь реалізованості психологічного часу особистості є інтегральним суб'єктивним чинником формування самооцінки віку. Показано, що психологічний вік визначається, насамперед, часткою реалізованих зв'язків між подіями; він може бути змінений особистістю шляхом реконструкції цих зв'язків – перегляду майбутньої життєвої перспективи й переосмислення ролі минулих подій, їх впливу на сьогодення та майбутнє у професійній сфері. Обґрунтовано концепцію рівнів психологічного часу: фізіологічний, побутовий, індивідуальної діяльності, соціально-політичний, метафізичний. Встановлено, особливості психологічного часу кожного з рівнів являють соціально-психологічні чинники сприйняття й організації життєдіяльності. Наголошується, що самообмеження є необхідною умовою діяльності особистості, спрямованої на подолання професійної кризи.

Jireparypa

1. Behrens R. Übersetzungen. Studien zu Herbert Marcuse: Konkrete Philosophie, Praxis und Kritische Theorie. Mainz, 2010. 214 s.
2. Hekman S. Beyond Identity: Feminism, Identity and Identity Politics. *Feminist Theory*. 2020. Vol. 1 (3).
3. Suddarth B. An investigation of dimensions of perfectionism in college students. *Measurement and Evaluation in Counseling and Development*. 2011. V. 34. P. 157-165.
4. Torfing J. Discourse Theory: Achievements, Arguments, and Challengers. *Discourse Theory in European Politics. Identity, Policy and Governance*. Palgrave Macmillan, 2015. P. 17-33.
5. Turban V. Self-restraint: a concept and a phenomenon. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*, 2017. 24(6). P. 85-88.

References

1. Behrens R. Übersetzungen. Studien zu Herbert Marcuse: Konkrete Philosophie, Praxis und Kritische Theorie. Mainz, 2010. 214 s. [in English].
2. Hekman S. Beyond Identity: Feminism, Identity and Identity Politics. *Feminist Theory*. 2020. Vol. 1 (3). [in English].
3. Suddarth B. An investigation of dimensions of perfectionism in college students. *Measurement and Evaluation in Counseling and Development*. 2011. V. 34. P. 157-165. [in English].
4. Torfing J. Discourse Theory: Achievements, Arguments, and Challengers. *Discourse Theory in European Politics. Identity, Policy and Governance*. Palgrave Macmillan, 2015. P. 17-33. [in English].
5. Turban V. Self-restraint: a concept and a phenomenon. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*, 2017. 24(6). P. 85-88. [in English].

Turban V.V., Voloshyn V.M., Zavatska N.Ye., Safonov A.Yu.
SOCIAL-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF
PERSONALITY'S SELF-LIMITATION AND ITS RELATIONSHIP WITH
PSYCHOLOGICAL AGE AND TEMPORARY DECENTRATION IN THE
CONDITIONS OF A PROFESSIONAL CRISIS

The article reveals the socio-psychological features of the self-limitation of the individual and its connection with psychological age and temporary decentrations

in the conditions of a professional crisis. It has been established that the self-limitation of an individual in the conditions of a professional crisis is dichotomous and can manifest itself in both negative and positive forms. A negative manifestation of self-limitation is, in particular, alienation, the extreme form of which is self-denial. Self-organization of the individual is a positive manifestation of self-restraint; her critical evaluation of social suggestions and expectations, as well as the ability to mobilize current forms of social activity in accordance with the priorities of professional activity. It was found that the formation of positive practices of self-restraint is possible due to the orientation of the individual to the realization of actual tasks; in the absence of the goal of self-actualization, a person is not able to move to positive self-limitation.

It was determined that self-restraint is a regulatory function that affects the formation of a personality and correlates with the process of determining value priorities and features of the manifestations of temporal decentration. The sphere in which self-limitation is most actively manifested is psychological time. It was established that through a person's understanding of his psychological time. The relationship to time – natural, social, metaphysical, etc. – affects the psychological age of an individual, gives rise to a certain "concept of time", which mediates physiological, psychological, social and other characteristics of age. The degree of realization of the individual's psychological time is an integral subjective factor in the formation of self-esteem of age. It is shown that psychological age is determined, first of all, by the share of realized connections between events; it can be changed by the individual by reconstructing these connections - reviewing the future life perspective and rethinking the role of past events, their impact on the present and the future in the professional sphere. The concept of levels of psychological time is substantiated: physiological, household, individual activity, socio-political, metaphysical. It has been established that the peculiarities of the psychological time of each level represent socio-psychological factors of perception and organization of life activities. It is emphasized that self-restraint is a necessary condition for an individual's activity aimed at overcoming a professional crisis.

Key words: *personality, professional crises, psychological age, temporary decentrations.*

Турбан Віталія Віталіївна – кандидат психологічних наук, докторантка кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Волошин Володимир Миколайович – кандидат психологічних наук, докторант кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Сафонов Артем Юрійович – аспірант кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ.

СТЕРЕОТИПНІ ТА ІНДИВІДУАЛЬНІ ПРОЯВИ СОЦІАЛЬНОЇ АНОМІЇ ОСОБИСТОСТІ В ПРОЦЕСІ ЇЇ ІНТЕГРАЦІЇ УМОВАХ СУЧАСНОГО СОЦІУМУ

У статті розкрито стереотипні та індивідуальні прояви соціальної аномії особистості в процесі її інтеграції (реінтеграції) в умовах сучасного соціуму. Показано, що з позиції системно-інтегративного підходу концептуальну основу процесу інтеграції складають принципи: цілісності (розгляд реінтеграції як системи, що складається з підсистем); інтегративності (аналіз механізмів, умов і факторів інтеграції з точки зору різних психологічних підходів, моделювання інтегративно-інваріантних технологій); індивідуально-групового підходу; дослідження і корекції часової перспективи життя; детермінації майбутнім; комплексності в оцінці результату реінтеграції. Наголошується, що з позиції генетико-моделюючого підходу основу процесу інтеграції складають принципи: аналізу за одиницями, в основу якого покладено суперечливу одиницю – нужду (С. Максименко), як вихідну єдність біологічного і соціального та їх активант, що зумовлює існування особистості; єдності біологічного та соціального, що розкриває природу витоків активності особистості й дослідження механізмів виникнення потреб з нужди; креативності, який вказує на необхідність врахування багатозначності, неочікуваності і непередбачуваності особистості; принцип рефлексивного релятивізму, який декларує принципову неможливість встановлювати точні виміри і фіксувати остаточно вищі унікально-творчі вияви особистості; єдності експериментальної та генетичної лінії розвитку, за яким нужда є базальною основою, на якій розвиваються потреби. Підкреслюється, що зазначена система принципів реалізує закон необхідної різноманітності, оскільки ґрунтується на уявленні, що молода людина має необмежені можливості у створенні необхідної різноманітності, породження

та цілепокладання. Показано, що на основі системи принципів системно-інтегрованого та генетико-моделюючого підходів розроблено модель динаміки розвитку (чинники, механізми, умови та результати) процесу інтеграції особистості в умовах сучасного соціуму. Ця модель визначає особливості системи інтеграції, її структуру, а також необхідність взаємодії з соціальними структурами й елементами, пов'язану зі специфікою соціального простору та його дискурсивними вимірами і особливостями соціальних комунікацій.

Ключові слова: особистість, інтеграція, реінтеграція, соціальні відносини, соціальна зрілість, комунікація, ідентичність, цілепокладання.

Постановка проблеми. Актуальність вивчення стереотипних та індивідуальних проявів соціальної аномії особистості в процесі її інтеграції (реінтеграції) в умовах сучасного соціуму зумовлена складним і суперечливим переходом суспільства на інноваційний етап розвитку, коли реформаційному оновленню і змістовній модернізації підлягають різні сфери життєдіяльності особистості. Це природно вимагає системного наукового осмислення інноваційних процесів, критичної рефлексії пройденого шляху та прогнозування ймовірних небезпек.

Значна кількість соціологічних, політологічних, юридичних досліджень зачіпає різні аспекти виникнення й проявів широкого спектру питань інтеграції, проте соціально-психологічний аспект цього процесу у кризові періоди життя особистості висвітлено вкрай недостатньо та фрагментарно. У зв'язку з цим звернення до розробки методологічних та змістовно-процесуальних засад соціально-психологічного забезпечення процесу інтеграції особистості в умовах сучасного соціуму, з урахуванням стереотипних та індивідуальних проявів її соціальної аномії є затребуваним у часі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дослідження вчених останніх років часто йдеться про кризу ідентичності різних соціальних категорій, у першу чергу молоді, про виникнення соціальної аномії, втрату колишніх стандартів життя, розгубленість і песимізм.

Стан економічної, політичної і соціальної нестабільності в суспільстві викликає необхідність пошуку ефективних заходів, спрямованих на підвищення рівня соціальної інтеграції та реінтеграції молоді. Розуміючи під реінтеграцією у загальному смислі об'єднання елементів системи в єдине ціле, соціальна психологія розглядає її як найважливіший елемент механізму стабілізації і

розвитку, одну з головних умов особистісного відтворення [1-4]. Отже, соціальна реінтеграція – одна з актуальних проблем сучасного суспільства.

Мета статті – розкрити стереотипні та індивідуальні прояви соціальної аномії особистості в процесі її інтеграції (реінтеграції) в умовах сучасного соціуму.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Вивченням процесів інтеграції та реінтеграції займалися з самого її зародження. Так, Е. Дюркгейм розглядав феномен інтеграції у зв'язку з проблемою аномії. Аномія викликається низьким рівнем інтеграції, включеності в суспільство, його цілісності.

Ще одним відомим дослідником в області вивчення інтеграції є Т. Парсонс. Основним механізмом включення особистості в системи соціальної дії Т. Парсонс вважав соціалізацію.

У процесі соціалізації через засвоєння культурних зразків (в них входять мова, традиції, духовні цінності) особистість набуває навичок соціальних ролей і бажання виконувати свої ролі. Чим краще в процесі соціалізації особистість буде підготовлена до рольових дій, тим легше вона буде інтегруватися в соціальну систему. Крім значення об'єднання частин в ціле або індивідів у групи і суспільство, у поняття інтеграції є й інші значення.

У дослідженні розглядається поняття реінтеграції, яке розуміється як включення молоді в соціальну систему. При цьому процес соціального дорослішання розглядається як процес отримання соціального статусу дорослого. Даний соціальний статус є багатоаспектним. Головним моментом тут є те, що «дорослий» – це символічний конструкт. Отримання даного статусу вимагає від молоді людини виконання певних дій, заняття певною діяльністю. Такі дії сприяють формуванню статусу дорослого. Включення у трудову діяльність, отримання професії розглядаються як основні механізми інтеграції у доросле суспільство. Включаючись в суспільні відносини і ідентифікуючи з ними, молоде покоління інтегрується в суспільство.

Відображаючи характер циклічного відтворення системи соціальних відносин, цей процес в соціальному плані постає як зміна молоддю свого місця в соціальній структурі, тобто як певна спрямованість її соціальної мобільності.

Становлення соціальної зрілості молодого покоління, його соціальне дорослішання знаходять відображення у придбанні і зміні власного соціального статусу в ході інтеграції у структуру суспільства, а також в характері ідентифікацій з різними соціальними групами.

Цей процес транзиції, тобто переходу у дорослий стан, в різні періоди наповнювався неоднаковим змістом. Дорослішання є різновидом соціальної мобільності: при зміні статусу з «молодої» людини на «дорослу» відбувається переміщення по соціальних сходах. Проте, у сучасному світі ми часто стикаємося з тим, що молода людина психологічно не готова до прийняття статусу дорослого.

Е. Еріксон пов'язує це з кризою ідентичності. Перехід від світу дитинства до світу дорослих є наслідком подолання цієї кризи. Криза ідентичності проявляється в нездатності жити, як раніше, щось робити. Молода людина відчуває депресію, самотність, апатію. Ця криза з'являється в обох періодах, але по-різному. На процес дорослішання впливають такі процеси, як отримання професії та вищої освіти. Дані процеси відзначаються як шлях від статусу «молодого» до статусу «дорослого».

Наразі важливим є принцип індивідуального планування власного життя самою людиною. Кожна людина обирає свою соціальну ідентичність, бере на себе відповідальність за ризики подібного вибору. Завдання суспільства і держави – допомогти молоді в суспільно прийнятній формі, в рамках громадської ідеології задовольняти власні потреби та інтереси. Для кожної людини, в тому числі і для молоді, особисті принципи, бажання і цілі важливіше всіх. Однак такі цінності, як освіта, сім'я, традиційно займають високі позиції у рангу цінностей молоді.

Як зазначалося вище, затребуваною у молоді є освіта. За даними дослідження, значна частина опитаних зазначає бажаність отримання другої вищої освіти. Також респонденти відзначають необхідність отримання додаткових знань і навичок на курсах і тренінгах. Наразі це швидше за все не бажання, а потреба. Причини цього явища – бажання і прагнення до нового, вищого і більш важливого. Зараз час технологій і розвитку, науки і освіти, час суперництва серед молоді.

Прагнення до майбутнього породжує бажання до суперництва. З одного боку, конкуренція викликає негативну реакцію, але в той же час, конкуренція сприяє досягненню кращих результатів. Наразі для молоді професія, ділова кар'єра і покликання часто речі різні. Високооплачувана робота часто ставиться вище роботи цікавої. Гідна робота – це та, яка забезпечує гідний спосіб життя.

Велику роль відіграє й життєвий успіх. Соціокультурні моделі соціалізації можуть бути різними, залежними від умов, цілей, можливостей, суб'єктивних характеристик соціуму і суб'єктів соціалізації.

У різні періоди історії суспільства в залежності від цілей, можливостей і характеристик соціуму, форми і функції соціалізації змінювалися. Наразі підхід у розумінні такого значимого феномену, як соціалізація, вимагає не зводити цей процес до одностороннього впливу соціального середовища на особистість.

Виходячи з вищезазначеного, вченими запропоновано критерії успішної соціалізації молоді: соціальна адаптивність, самоорганізація, активність, відповідальність, соціально-економічна автономність, економічна самостійність і прагнення придбати матеріальну незалежність, пов'язану в найближчі роки з вибором професії і початком трудової діяльності. Все це можливо лише в разі інформаційної та соціально-гуманітарної грамотності і компетентності людини.

Одним з факторів соціальної реінтеграції молоді є передача соціально значимої інформації з покоління у покоління. У ракурсі даного аспекту вчені вказують на розрив поколінь. Дана проблема виражається в тому, що інформація, яку може надати старше покоління, є вже не актуальною для молоді. Зазначається, що дорослішання молоді пов'язане з набуттям нею суб'єктності. Відповідно часу молодь має іншу форму, характер, цілі і потреби, ніж представники, які жили раніше них. Проблеми молоді тісно пов'язані з проблемами всього суспільства.

Так, молоді люди часто не мають особистої самостійності в прийнятті рішень, що стосуються їх життя, обмежені волею батьків, родичів, вчителів, законами, традиціями, з якими нерідко бувають не згодні. Молоде покоління поставлено перед необхідністю створювати заново занадто багато, якщо не все. Для вирішення проблеми розриву або її пом'якшення у відносинах поколінь має бути присутня частка взаємності, без якої не може бути позитивних відносин.

В рамках гуманістичної концепції розвиток особистості молодої людини, формування її життєздатності поставлені на перше місце, причому наголос робиться на самоорганізацію, самореалізацію, самовираження. Як зазначає І. Ільїнський, молодь – це цінність особливого роду, це головна цінність суспільства, це поняття не тільки демографічне, але також економічне, соціальне, політичне. Якщо у суспільстві, у діяльності держави робиться ставка на молодь, то цим змінюється не тільки майбутнє, але й сьогодення, оскільки політика починає будуватися з опорою на управління процесами, на випередження подій, відтісняючи політику запізнілих реакцій на те, що вже трапилось.

Важливим кроком у цьому аспекті стали роботи К. Манхейм. Автор вважає, що зміна поколінь – універсальний процес, заснований на біологічному

ритмі людського життя, внаслідок якого у культурному процесі з'являються нові учасники, тоді як старі учасники цього процесу поступово зникають; члени будь-якого даного покоління можуть брати участь тільки в хронологічно обмеженому відрізку історичного процесу, і необхідно постійно передавати накопичену культурну спадщину; перехід від покоління до покоління є послідовним процесом.

Концепція Дж. Міда охоплює залежність міжпоколінних відносин від темпів науково-технічного і соціального розвитку, підкреслюючи, що міжпоколінна трансмісія культури включає в себе інформаційний потік не тільки від батьків до дітей, а й назад: молодіжна інтерпретація сучасної ситуації та культурної спадщини впливає на старше покоління. Однак які б нововведення ні пропонувала молодь, вони завжди засновані на досвіді минулих поколінь і, отже, на певній культурній традиції.

Міжпоколінна трансмісія культури, як і будь-який процес розвитку, являє собою єдність переривчастості і безперервності. Співвідношення цих моментів може бути різним. Ще Р. Бенедикт відзначала, що культурна трансмісія і перехід з одного вікового ступеня до іншого по-різному протікають у суспільствах, де процес розвитку більш різноманітний, а ступінь подібності між поколіннями в різних елементах культури не однакова. Покоління може створювати сталу традицію, викликати емоційну причетність у ставленні до життя, розділяти одні й ті ж переживання, інтереси, цілі, цінності і навіть смаки і переваги.

Як показав проведений аналіз, факторами, що визначають спрямованість реінтеграційних процесів і їх стійкість, яка дозволяє підвищити ефективність реінтеграції як способу реалізації конфліктів між молоддю та суспільством є: розширення форм соціального самовизначення молоді, ініціативних самодіяльних молодіжних рухів і об'єднань, створення правових бар'єрів на шляху їх бюрократизації та комерціалізації; подолання перешкод, які чиняться молоді, як залишками старої адміністративно-командної системи, так і новими її формами; заходи по скороченню і запобіганню молодіжного безробіття, що стає однією з головних перешкод для інтеграції молоді у сферу праці; необхідність докорінної реформи існуючої системи професійної освіти і підготовка кадрів відповідно до сучасних структур виробництва.

Перераховані особливості соціальної реінтеграції в умовах сучасного соціуму, основні тенденції та фактори реінтеграційних процесів в молодіжному середовищі необхідно враховувати при подальшій розробці нових

концептуальних підходів до вдосконаленні форм і методів соціально-психологічного забезпечення цього процесу в умовах сучасного соціуму.

Слід наголосити що, в умовах нестабільного суспільства реінтеграція молоді має бути більш гнучкою, здатною негайно реагувати на зміни, що відбуваються, і суперечності, які виникають. Потребує посилення координація діяльності інститутів соціалізації, як у напрямку вироблення єдиної стратегії молодіжної політики, так і оперативного вирішення практичних завдань щодо її реалізації. Інституційні форми реінтеграції молоді необхідно максимально погоджувати з самодіяльними, специфічно молодіжними формами. Важливо привернути увагу засобів масової інформації до необхідності формування у суспільній свідомості нового ставлення до молодого покоління, заснованого на відмові від патерналістського початку; важливим є й утвердження принципів солідарної міжпоколінної взаємодії на всіх рівнях.

Систематизацію емпірично виявлених ідентифікаційних форм особистості доцільно здійснити у вигляді типології на основі змістовних критеріїв (ступеня сформованості соціальної ідентичності в Я-концепції і в Ми-концепції особистості).

Для успішного розвитку трансформаційних процесів у суспільстві необхідно оптимальне поєднання різноманітних соціогрупових ідентичностей як звичних традиційних, так і внесених «на хвилі» модернізації. Можна прогнозувати, що цілеспрямоване реформування соціальних умов міжгрупової взаємодії сприятиме зростанню загально-національної консолідації за допомогою таких механізмів: ослаблення негативної самоідентифікації, поширення та легітимація в повсякденній свідомості нових загально-національних, державно-цивільних макроідентичностей, підтримання балансу між загально-національною та регіональною ідентичностями.

Отже, розкрито стереотипні та індивідуальні прояви соціальної аномії в процесі реінтеграції молоді. Показано, що відображаючи характер циклічного відтворення системи соціальних відносин, цей процес у соціальному аспекті постає як зміна молоддю свого місця в соціальній структурі, тобто як певна спрямованість її соціальної мобільності (Ю. Завацький, Л. Пілецька, К. Уільмас та ін.). Зазначається, що становлення соціальної зрілості молодого покоління, його соціальне дорослішання знаходять відображення у придбанні і зміни власного соціального статусу в ході реінтеграції у структуру суспільства, а також в характері ідентифікації з різними соціальними групами.

Висновки. Встановлено, що процес інтеграції містить процесуальну і змістовну складові та включає стратегічно-цільовий, змістовний, організаційно-діяльнісний, оціночно-прогностичний компоненти. Показано, що процесуальна сторона процесу інтеграції пов'язана з його етапами, які ідентичні для молоді за своєю послідовністю і безперервністю, обумовлені системою детермінант (індивідуально-особистісні особливості: стать, вік, характер, темперамент; культурне розмаїття). Констатовано, що змістовна сторона процесу інтеграції молоді пов'язана зі знаннями про особливості культури і її духовні цінності, взаємодію у соціокультурному просторі, усвідомленням значущості та цінності позитивного ставлення та самоставлення тощо. Розкрито сучасний соціокультурний контекст процесу інтеграції молоді у соціум та розглянуто її соціальний статус і особливості психосоціального розвитку.

Проаналізовано стереотипні та індивідуальні прояви соціальної аномії в процесі інтеграції молоді в умовах сучасного соціуму. Доведено, що актуальність дослідження особливостей процесу інтеграції молоді у соціум в його соціально-психологічній зумовленості визначається не лише запитам психологічної практики, але й необхідністю переосмислення проблеми у контексті сучасних теоретико-методологічних позицій соціальної психології.

З'ясовано, що з позиції системно-інтегративного підходу концептуальну основу процесу інтеграції складають принципи: цілісності (розгляд реінтеграції як системи, що складається з підсистем); інтегративності (аналіз механізмів, умов і факторів інтеграції з точки зору різних психологічних підходів, моделювання інтегративно-інваріантних технологій); індивідуально-групового підходу; дослідження і корекції часової перспективи життя; детермінації майбутнім; комплексності в оцінці результату реінтеграції. Наголошується, що з позиції генетико-моделюючого підходу основу процесу інтеграції складають принципи: аналізу за одиницями, в основу якого покладено суперечливу одиницю – нужду (С. Максименко), як вихідну єдність біологічного і соціального та їх активант, що зумовлює існування особистості; єдності біологічного та соціального, що розкриває природу витоків активності особистості й дослідження механізмів виникнення потреб з нужди; креативності, який вказує на необхідність врахування багатозначності, неочікуваності і непередбачуваності особистості; принцип рефлексивного релятивізму, який декларує принципову неможливість встановлювати точні виміри і фіксувати остаточно вищі унікально-творчі вияви особистості; єдності експериментальної та генетичної ліній розвитку, за яким нужда є базальною

основою, на якій розвиваються потреби. Підкреслюється, що зазначена система принципів реалізує закон необхідної різноманітності, оскільки ґрунтується на уявленні, що молода людина має необмежені можливості у створенні необхідної різноманітності, породження та цілепокладання. Показано, що на основі системи принципів системно-інтегрованого та генетико-моделюючого підходів розроблено модель динаміки розвитку (чинники, механізми, умови та результати) процесу інтеграції особистості в умовах сучасного соціуму. Ця модель визначає особливості системи інтеграції, її структуру, а також необхідність взаємодії з соціальними структурами й елементами, пов'язану зі специфікою соціального простору та його дискурсивними вимірами і особливостями соціальних комунікацій.

Література

1. Karamushka L.M., Tereshchenko K.V., Kredentser O.V., Lagodzinska V.I., Ivkin V.M., Kovalchuk O.S. (2018). Educational staff ambiguity intolerance: relationship with organizational mobility and tension. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. No 3 (14). С. 42 – 50.
2. Karasek R., Theorell T. (1992). *Healthy Work: Stress, Productivity, and the Reconstruction of Working Life*. Basic Books. 381 p.
3. Khmil V.V., Popovych I.S. (2019). Philosophical and Psychological Dimensions of Social Expectations of Personality. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. Vol. 16. P. 55 – 65.
4. Popovych I., Kononenko O., Kononenko A., Stynska V., Kravets N., Piletska L., Blynova O. (2020). Research of the Relationship between Existential Anxiety and the Sense of Personality's Existence. *Revista Inclusiones*. Vol. 7 (num Especial). 2020. P. 41 – 59.

References

1. Karamushka L.M., Tereshchenko K.V., Kredentser O.V., Lagodzinska V.I., Ivkin V.M., Kovalchuk O.S. (2018). Educational staff ambiguity intolerance: relationship with organizational mobility and tension. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. No 3 (14). С. 42 – 50. [in English].
2. Karasek R., Theorell T. (1992). *Healthy Work: Stress, Productivity, and the Reconstruction of Working Life*. Basic Books. 381 p. [in English].
3. Khmil V.V., Popovych I.S. (2019). Philosophical and Psychological Dimensions of Social Expectations of Personality. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. Vol. 16. P. 55 – 65. [in English].

4. Popovych I., Kononenko O., Kononenko A., Stynska V., Kravets N., Piletska L., Blynova O. (2020). Research of the Relationship between Existential Anxiety and the Sense of Personality's Existence. *Revista Inclusiones*. Vol. 7 (num Especial). 2020. P. 41 – 59. [in English].

Blyskun O.O., Turban V.V., Zavatska N.Ye., Skolota E.V.

STEREOTYPICAL AND INDIVIDUAL MANIFESTATIONS OF SOCIAL ANOMY OF THE PERSONALITY IN THE PROCESS OF ITS INTEGRATION IN THE CONDITIONS OF MODERN SOCIETY

The article discloses stereotypical and individual manifestations of social anomie of an individual in the process of its integration (reintegration) in the conditions of modern society. It was found that from the standpoint of the system-integrative approach, the conceptual basis of the integration process consists of the following principles: integrity (consideration of reintegration as a system consisting of subsystems); integrability (analysis of mechanisms, conditions and factors of integration from the point of view of various psychological approaches, modeling of integrative-invariant technologies); individual-group approach; research and correction of the time perspective of life; determination of the future; complexity in assessing the reintegration result. It is emphasized that from the standpoint of the genetic-modeling approach, the principles of the integration process are the basis of: analysis by units, which is based on the contradictory unit - need (S. Maksimenko), as the original unity of biological and social and their activator, which determines the existence of the individual; the unity of the biological and the social, which reveals the nature of the origins of the individual's activity and the study of the mechanisms of the emergence of needs from needs; creativity, which indicates the need to take into account the ambiguity, unexpectedness and unpredictability of the individual; the principle of reflexive relativism, which declares the fundamental impossibility of establishing exact measurements and definitively fixing higher unique and creative manifestations of the individual; unity of experimental and genetic lines of development, according to which need is the basal basis on which needs develop. It is emphasized that the specified system of principles implements the law of necessary diversity, as it is based on the idea that a young person has unlimited opportunities in creating the necessary diversity, generation and goal setting. It is shown that a model of the dynamics of development (factors, mechanisms, conditions and results) of the process of personality integration in the conditions of modern society has been developed based on the system of principles of system-integrated and genetic

modeling approaches. This model defines the features of the integration system, its structure, as well as the need for interaction with social structures and elements, related to the specifics of the social space and its discursive dimensions and features of social communications.

Key words: *personality, integration, reintegration, social relations, social maturity, communication, identity, goal setting.*

Блискун Олена Олександрівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Київ;

Турбан Вікторія Вікторівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка, м. Київ;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Сколота Едуард Віталійович – доктор філософії, Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, м. Київ.

АЛГОРИТМ ЗАСТОСУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ЗДОРОВ'Я ФАХІВЦІВ- МЕДИКІВ

У статті розкрито алгоритм застосування соціально-психологічних технологій збереження професійного здоров'я фахівців-медиків. Показано, що у контексті вивчення професійного здоров'я зазначена професійна група фахівців є особливо вразливою з точки зору підвищених вимог до їх професійної компетенції і до самовіддачі; відповідальності за життя і здоров'я інших людей, і, як наслідок, високої ймовірності виникнення синдрому професійного вигорання. Наголошується, що важливою у контексті дослідження є концепція психологічного забезпечення професійної діяльності фахівців медичної галузі, що базується на комплексному підході до вивчення їх професійного здоров'я на його фізичному, психологічному та соціальному рівнях, а також соціально-психологічний супровід фахівців-медиків на різних етапах їх професіоналізації. Розроблено інтегровану соціально-психологічну програму збереження професійного здоров'я фахівців медичної галузі, реалізовану з позицій системного, суб'єктно-діяльсного, особистісно-компетентнісного та інтегративного підходів із задіянням емоційно-оцінної, інструментальної та інформаційної соціальної підтримки і комплексу інноваційних соціально-психологічних технологій особистісної та міжособистісної спрямованості, впроваджену у блоках системної інтеграції особистості; емоційної саморегуляції; розвитку навичок саморегуляції; соціальної адаптації та ефективної комунікації; розширення проактивних поведінкових стратегій. Алгоритм застосування соціально-психологічних психотехнологій був представлений особистісно-, емоційно-, тілесно- та проблемно-орієнтованими, а також когнітивно-поведінковими методами, реалізованими у блоках системної інтеграції особистості; емоційної саморегуляції; розвитку навичок саморегуляції; соціальної адаптації та ефективної комунікації; розширенні

проактивних поведінкових стратегій. Ефективність запропонованої програми доведена підвищенням показників стресостійкості, емоційної та вольової регуляції, життєстійкості, параметрів самоактуалізації; зниженням показників фрустрованості, особистісної та ситуативної тривожності, професійного (емоційного) вигорання; збільшенням показників соціальної егерічності, здатності до антиципування, поліваріантності прогнозування та планування перебігу подій; використанням проактивних стратегій опанувальної поведінки, що сприяло підвищенню показників професійного здоров'я фахівців медичної галузі та покращенню їх соціального функціонування в цілому.

Ключові слова: *фахівці-медики, професійне здоров'я, стресостійкість, емоційно-вольова регуляція, життєстійкість, самоактуалізація, професійне (емоційне) вигорання; соціальна егерічність, антиципування, копінг-поведінка, соціальне функціонування.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розбудови країни, коли розвиток суспільства і держави потребує удосконалення усіх сфер життя та висуває нові вимоги до фахівців соціономічного профілю, здатних у професійній діяльності зміцнювати та моделювати соціум, ефективно працювати за новими принципами, актуальність обраної теми є безумовною. Тим більше, що йдеться про фахівців-медиків, як представників професій соціономічного типу, та підвищення рівня їх професійного здоров'я і його збереження [1-5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наразі надзвичайно актуальними є питання професійного здоров'я фахівців медичної галузі, яке розглядається як здатність зберігати й активізувати необхідні компенсаторні, захисні, регуляторні механізми, що відповідають вимогам професійної діяльності і забезпечують професійну надійність, високу працездатність, ефективність і розвиток особистості фахівця медичної сфери в усіх умовах протікання його професійної діяльності.

Констатовано, що проблема професійного здоров'я є предметом багатьох наукових досліджень, що зумовлює наявність значної кількості підходів до трактування даного феномена. Зокрема, розкрито окремі питання здоров'я фахівців різних галузей виробництва в сучасних умовах (В. Берзін, І. Бурлакова, О. Дубогай, Л. Духовний, М. Каніболоцька, В. Ковалько, Т. Комар, Л. Омельченко, О. Савченко та ін.), висвітлено проблеми професійного здоров'я фахівців соціономічних професій (вчителів, психологів, соціальних працівників, менеджерів) (Є. Каширіна, Н. Максименко, В. Марініна,

М. Міщенко, О. Савчук, О. Самкова, Н. Семенюк та ін.), зокрема рівень емоційної компетентності як чинник професійного здоров'я викладачів; стратегії формування здорового способу життя (Ю. Бохонкова, А. Борисюк, В. Бочелюк, Н. Завацька, В. Клименко, З. Ковальчук, М. Корольчук, В. Осьодло, Л. Пілецька, О. Шевяков та ін.), різні аспекти психотерапевтичного і корекційно-розвивального впливу на фахівця з метою його здоров'язбереження (Л. Бурлачук, О. Кочарян, К. Максименко, С. Рувінський, Л. Спицька та ін.).

Мета статті – розкрити структурні складові професійного здоров'я фахівців медичної галузі та їх змістовно-критеріальне наповнення.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Вибірку дослідження склали 256 фахівців медичної галузі (139 (54,3%) жінок та 117 (45,7%) чоловіків) – керівників медичних закладів та завідувачів відділеннями, лікарів різних спеціальностей, середнього медичного персоналу. Вік респондентів від 28 до 54 років. Вибірка формувалася методом репрезентативного моделювання.

У психокорекційній роботі взяли участь 102 учасника (53 жінки і 49 чоловіків) із середнім та низьким ступенями сформованості складових їх професійного здоров'я. З них експериментальну групу склали 52 респондента (29 жінок і 23 чоловіка); контрольну групу – 50 респондентів (24 жінки та 26 чоловіків), процедура психокорекції з якими не проводилася. Відбір учасників у групи відбувався за принципом добровільності.

Обсяг запропонованої програми складав 96 годин, з яких на формувальну частину відводилося 84 години (38 годин на основні тренінгові сесії (по 2 години на кожну з них), по 4 години на ознайомчу та заключну роботу); 12 годин – на творчі домашні завдання і ведення щоденника самоспостереження.

Інтегрована соціально-психологічна програма збереження професійного здоров'я фахівців медичної галузі була побудована на основі принципів комплексності у застосуванні методів корекції; індивідуалізації у підборі заходів формувального впливу і умов їх застосування з урахуванням особливостей функціонування емоційно-вольової, когнітивно-оцінної і компетентісно-поведінкової складових професійного здоров'я фахівців-медиків; діалогізації взаємодії та зворотного зв'язку; самодіагностики, саморозкриття учасників, усвідомлення і формування ними завдань в напрямку професійного здоров'язбереження.

Програма реалізувалася з позицій системного, суб'єктно-діяльнісного, особистісно-компетентнісного та інтегративного підходів із задіянням емоційно-оцінної, інструментальної та інформаційної соціальної підтримки, психологічний супровід якої передбачав встановлення довіри; дослідження причин непродуктивності у стресі; диференціацію і узгодження конфліктних прагнень у сфері внутрішньоособистісного простору; диференціацію і узгодження конфліктних мотивів, прагнень в міжособистісному просторі; зміну звичних неконструктивних стереотипів взаємодії.

Алгоритм застосування соціально-психологічних психотехнологій був представлений особистісно-, емоційно-, тілесно- та проблемно-орієнтованими, а також когнітивно-поведінковими методами, реалізованими у блоках системної інтеграції особистості; емоційної саморегуляції; розвитку навичок саморегуляції; соціальної адаптації та ефективної комунікації; розширенні проактивних поведінкових стратегій.

Проведений аналіз дозволив визначити істотний вплив окремих особистісних складових фахівців медичної галузі (цінність принципів самоактуалізації, опора на себе, екзистенціальність, здатність до близьких соціальних контактів та ін.) на показники стресостійкості під дією технологій професійного здоров'язбереження досліджуваних. Крім того, після реалізації програми були повторно діагностовані параметри тривожності, властивостей темпераменту, особистісних орієнтацій, соціальної поведінки та ін. Результати були зіставлені між собою за допомогою критерію Вілкоксона для залежних вибірок. Аналіз даних показав, що як у чоловіків-медиків ($T=672$; $p \leq 0,035$), так і у жінок-медиків ($T=776$; $p \leq 0,031$) експериментальної групи стресостійкість значно підвищилася. Зниження зафіксовано за показниками реактивної і особистісної тривожності на статистично значущому рівні ($T=1183$; $p \leq 0,028$ та $T=1098$; $p \leq 0,034$ відповідно). Відбулося зменшення показників за симптомами емоційного вигорання на фазі «напруга» (переживання психотравмуючих обставин, тривога і депресія); на фазі «резистенція» (вибіркове емоційне реагування і емоційно-моральна дезорієнтація); на фазі «виснаження» (емоційний дефіцит, емоційна і особистісна відстороненість) ($p \leq 0,01$).

Зафіксоване збільшення показника соціальної егрічності ($T=494$; $p \leq 0,01$), що відповідає за активність особистості в соціумі, та відзначено зниження показників емоційності ($T=562$; $p \leq 0,005$) і соціальної емоційності ($T=621$; $p \leq 0,029$).

Статистично значимі відмінності в експериментальній групі після корекційної програми встановлені за показниками самоактуалізації. Так, у чоловіків-медиків відбулося збільшення гнучкості поведінки ($T=107$; $p \leq 0,001$) і відзначено підвищення самоповаги ($T=724$; $p \leq 0,023$), самоприйняття ($T=440$; $p \leq 0,005$) і контактності ($T=109$; $p \leq 0,001$). У жінок-медиків на статистично значущому рівні зафіксовано збільшення за показниками сензитивність до себе ($T=609$; $p \leq 0,036$) і спонтанність ($T=670$; $p \leq 0,034$).

Ефективність запропонованої програми доведена також підвищенням в експериментальній групі показників емоційної та вольової регуляції (Гкрит=29; $p \leq 0,05$), життєстійкості (Гкрит=11; $p \leq 0,05$); зниженням показників фрустрованості (Гкрит=26; $p \leq 0,05$), збільшенням здатності до антиципування (Гкрит=15; $p \leq 0,05$) та поліваріантності прогнозування й планування перебігу подій; використанням проактивних стратегій опанувальної поведінки (Гкрит=19; $p \leq 0,05$).

У досліджуваних контрольної групи за результатами діагностичних зрізів до та після формувального впливу статистично значущих відмінностей не зафіксовано.

Отже, аналіз результатів формувального етапу дослідження показав, що запропонована інтегрована соціально-психологічна програма сприяє відповідальному ставленню до професійного здоров'я фахівців медичної галузі та його збереженню.

Висновки. Розроблено інтегровану соціально-психологічну програму збереження професійного здоров'я фахівців медичної галузі, реалізовану з позицій системного, суб'єктно-діяльного, особистісно-компетентнісного та інтегративного підходів із задіянням емоційно-оцінної, інструментальної та інформаційної соціальної підтримки і комплексу інноваційних соціально-психологічних технологій особистісної та міжособистісної спрямованості, впроваджену у блоках системної інтеграції особистості; емоційної саморегуляції; розвитку навичок саморегуляції; соціальної адаптації та ефективної комунікації; розширення проактивних поведінкових стратегій.

Алгоритм застосування соціально-психологічних психотехнологій був представлений особистісно-, емоційно-, тілесно- та проблемно-орієнтованими, а також когнітивно-поведінковими методами, реалізованими у блоках системної інтеграції особистості; емоційної саморегуляції; розвитку навичок саморегуляції; соціальної адаптації та ефективної комунікації; розширенні проактивних поведінкових стратегій.

Ефективність запропонованої програми доведена підвищенням показників стресостійкості, емоційної та вольової регуляції, життєстійкості, параметрів самоактуалізації; зниженням показників фрустрованості, особистісної та ситуативної тривожності, професійного (емоційного) вигорання; збільшенням показників соціальної егрічності, здатності до антиципування, поліваріантності прогнозування та планування перебігу подій; використанням проактивних стратегій опанувальної поведінки, що сприяло підвищенню показників професійного здоров'я фахівців медичної галузі та покращенню їх соціального функціонування в цілому.

Література

1. Biletskyi P.S. Socio-psychological conditions of saving professional health of medical industry professionals. *Virtus: Scientific Journal. Series: Philosophy. Psychology. Pedagogy.* Canada: Center of modern pedagogy «Learning without Frontiers», 2019. Issue 39. С. 36 – 40.
2. Handbook of adult development / J. Demick, C. Andreoletti. N.-Y.: Kluwer Academic; Plenum Publishers, 2003. 302 p.
3. Lebedeva A. Psychological time of personality and behavioral self-regulation in the different periods of adulthood / A. Lebedeva, V. Vasilenko. 17th European Conference on Developmental Psychology, 8-12 September 2015, Braga, Portugal. P. 353 – 354
4. Maddi S.R. Hardiness: An operationalization of existential courage. *Journal of Humanistic Psychology.* 2004. Vol. 44. P. 279 – 298.
5. Rosenberg M. *The Heart of Social Change: How to Make a Difference in Your World.* PuddleDancer Press, 2004. 48 p.

References

1. Biletskyi P.S. Socio-psychological conditions of saving professional health of medical industry professionals. *Virtus: Scientific Journal. Series: Philosophy. Psychology. Pedagogy.* Canada: Center of modern pedagogy «Learning without Frontiers», 2019. Issue 39. С. 36 – 40. [in English].
2. Handbook of adult development / J. Demick, C. Andreoletti. N.-Y.: Kluwer Academic; Plenum Publishers, 2003. 302 p. [in English].
3. Lebedeva A. Psychological time of personality and behavioral self-regulation in the different periods of adulthood / A. Lebedeva, V. Vasilenko. 17th

European Conference on Developmental Psychology, 8-12 September 2015, Braga, Portugal. P. 353 – 354. [in English].

4. Maddi S.R. Hardiness: An operationalization of existential courage. *Journal of Humanistic Psychology*. 2004. Vol. 44. P. 279 – 298. [in English].

5. Rosenberg M. *The Heart of Social Change: How to Make a Difference in Your World*. PuddleDancer Press, 2004. 48 p. [in English].

Biletskyi P.S., Zavatska N.Ye., Zhigarenko I.Ye., Toba M.V.

ALGORITHM FOR THE APPLICATION OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL TECHNOLOGIES FOR THE PRESERVATION OF THE OCCUPATIONAL HEALTH OF MEDICAL SPECIALISTS

The article describes the algorithm for the application of social and psychological technologies for the preservation of the professional health of medical specialists. It is shown that in the context of the study of occupational health, the specified professional group of specialists is particularly vulnerable from the point of view of increased requirements for their professional competence and self-sacrifice; responsibility for the life and health of other people, and, as a result, a high probability of the occurrence of professional burnout syndrome. It is emphasized that the concept of psychological support for the professional activity of medical specialists is important in the context of the study, which is based on a comprehensive approach to the study of their professional health at its physical, psychological and social levels, as well as socio-psychological support of medical specialists at various stages of their professionalization . An integrated social-psychological program for maintaining the professional health of medical professionals has been developed, implemented from the standpoint of systemic, subject-activity, personal-competence and integrative approaches with the use of emotional-evaluative, instrumental and informational social support and a complex of innovative social-psychological technologies of personal and interpersonal orientation, implemented in the blocks of systemic integration of the individual; emotional self-regulation; development of self-regulation skills; social adaptation and effective communication; expansion of proactive behavioral strategies. The algorithm for the application of socio-psychological psychotechnologies was presented by personal-, emotional-, bodily- and problem-oriented, as well as cognitive-behavioral methods implemented in blocks of system integration of the individual; emotional self-regulation; development of self-regulation skills; social adaptation and effective communication; expansion of proactive behavioral strategies. The effectiveness of the proposed program is proven

by the increase in indicators of stress resistance, emotional and volitional regulation, vitality, parameters of self-actualization; decrease in indicators of frustration, personal and situational anxiety, professional (emotional) burnout; by increasing indicators of social intelligence, ability to anticipate, multivariate forecasting and planning of the course of events; the use of proactive strategies of mastery behavior, which contributed to the improvement of professional health indicators of medical specialists and improvement of their social functioning as a whole.

Key words: *medical specialists, professional health, stress resistance, emotional-volitional regulation, vitality, self-actualization, professional (emotional) burnout; social aggressiveness, anticipation, coping behavior, social functioning.*

Білецький Павло Степанович – кандидат психологічних наук, директор Українського Північно-Східного Інституту прикладної та клінічної медицини, м. Суми;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Жигаренко Ігор Євгенович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Тоба Маріанна Василівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ.

СКЛАДОВІ ЕФЕКТИВНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОГРАМИ ПІДВИЩЕННЯ КОРПОРАТИВНОЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ОРГАНІЗАЦІЇ

У статті розкрито складові ефективної реалізації програми підвищення корпоративної та організаційної культури організації. Показано, що корпоративна культура організації має соціальний характер і визначається як ієрархія правил, поведінкових норм, традицій, церемоній та ритуалів, що базуються на притаманній організації системі цінностей, соціальному партнерстві й соціально-етичній відповідальності, які прийняті в організації, дотримуються її членами та сприяють ефективності діяльності.

Корпоративна культура є невід'ємним елементом організаційного простору організації й відіграє важливу роль у формуванні загального, морально-етичного й психологічного клімату в процесі залучення та мотивації її членів. Це – відкрита динамічна система, підвладна впливу процесів, що мають не тільки внутрішньоорганізаційне походження, але й трансформації в політичній, економічній та соціокультурній сферах сучасного соціуму.

Доведено дієвість розробленої диференційованої соціально-психологічної програми з підвищення корпоративної та організаційної культури організації та її відповідність поставленим завданням. Констатовано, що після формувального впливу у більшості респондентів підвищилася оцінка ступеня сформованості культури організації та збільшилася її привабливість; зафіксоване вірогідне зростання загального індексу корпоративної культури й рівня розвитку її компонентів.

Основними складовими ефективної реалізації соціально-психологічної програми з підвищення корпоративної та організаційної культури організацій є дотримання єдності процесів соціальної адаптації (забезпечення її стабільності в умовах трансформації сучасного соціуму, надання гнучкості, що забезпечує оперативне реагування на зміни), диференціації (розподіл

структурних підрозділів організації за їх унікальністю й спеціалізацією на виконанні провідних функцій) та інтеграції (збільшення ступеня участі членів організації у вирішенні її проблем і пошуку ефективних засобів діяльності), а також впровадження чітких корпоративних ціннісних установок, аналіз суб'єктивних показників корпоративної та організаційної культури і постійний комплексний моніторинг її стану.

Ключові слова: корпоративна культура, організаційна культура, громадська організація, управління, команда.

Постановка проблеми. Актуальність визначення складових ефективної реалізації програми підвищення корпоративної та організаційної культури організації обумовлена, зокрема, зростанням чисельності громадських організацій та поступовим збільшенням їх значущості в політичній, економічній, соціальній сферах. Перетворення, що відбуваються в українському суспільстві, закладають основу для формування інноваційних стратегій в сучасному соціумі, потребують всебічного обміркування, дослідження та аналізу перспектив розвитку добровольчих громадських співтовариств.

На сьогодні існує багато питань що до цілей діяльності громадських організацій, їх спроможностей та впливу на соціальне оточення, виховних та організаційних функцій відносно своїх членів. Стали актуальними питання впливу на процеси формування, підтримки або зміни корпоративної та організаційної культури громадських організацій, яка може відігравати вирішальну роль у мобілізації всіх ресурсів співтовариства на досягнення поставлених цілей [1-4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Констатовано, що поняття культури сполучається з поняттям цивілізації та пов'язане з особливим, осмисленим рівнем розвитку й життєдіяльності людини та організації (Е. Баллер та ін.).

Визначено, що в результаті переходу до постіндустріального суспільства відбувається зміна організаційного устрою, трансформуються трудові відносини, що відбулося в понятті «організаційна культура», виникнення якого пов'язане з ім'ям М. Шерифа, який одним із перших в контексті дослідження соціальних норм висловився про культуру організації.

Серед вчених, завдяки яким цей термін входить у науковий обіг, слід відзначити Р. Акоффа, А. Вілкінса, Т. Діла, А. Кеннеді, Дж. Котгера, М. Лоуіс, Дж. Мартіна, Л. Смірсіч, Дж. Тернера та ін. При цьому одні

дослідники (Р. Моран, Г. Хофштеде, Ф. Харріс, Е. Шейн та ін.) ототожнюють поняття організаційної та корпоративної культури, типологізують їх за однаковими підставами, відзначаючи, що це установки керівництва з приводу того, як треба себе вести й як організація має функціонувати на основі прийнятих усіма її членами цінностях, переконаннях, правилах. Автори протилежної точки зору (Р. Уотерс та ін.) розводять ці поняття, вбачаючи в них набір найважливіших складових, відповідних розумінню феномену «культура» у вузькому та широкому сенсі терміну.

Проте, незважаючи на інтерес дослідників до проблеми корпоративної культури громадських організацій, можна констатувати її недостатню вивченість. Зокрема, залишаються поза полем наукових зацікавлень питання інституціоналізації громадських організацій через найважливіший механізм – корпоративну культуру, емпіричні шляхи дослідження останньої, специфіка її впливу на організаційний простір.

Отже, виникає необхідність емпіричного вивчення соціально-психологічних особливостей корпоративної та організаційної культури організацій, зокрема громадських, в умовах трансформаційних змін сучасного соціуму та проблеми їх підвищення в руслі соціальної психології, адже це виводить на перший план, як індивіда, так і групи людей, що є одночасно носіями, творцями і перетворювачами культури організацій.

Мета статті – розкрити складові ефективної реалізації програми підвищення корпоративної та організаційної культури організації.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Ми розділяємо точку зору, що основа корпоративної культури криється у вимірі вкладу в спільну справу; це духовне об'єднання, яке виражається в прихильності до організації, її цінностей, і ґрунтується на корпоративній ідеології, системі корпоративної нормотворчості та корпоративній знаково-символічній системі (Л. Карамушка, В. Кириченко, М. Мескон, В. Сате). Осмислення розбіжностей в розумінні корпоративної та організаційної культури дає підставу розглядати їх як «одновидові», але не синонімічні поняття.

Визначено, що існуючі підходи до вивчення корпоративної культури можна розділити на три групи: *раціонально-прагматичний*, прихильники якого (Т. Пітерс, Р. Уотерман, Е. Шейн) розглядають культуру як невід'ємний атрибут організації, припускаючи можливість впливати на її формування як ззовні, так і зсередини; *феноменологічний*, автори якого (П. Бергер, А. Петтігрю, С. Робінс, Д. Сільверман) вважають, що культура організації формується зі взаємодії її

членів і визначається всіма її рівнями й секторами, тому ніяка нова, видозмінена культура не може бути нав'язана ззовні; *системно-синергетичний* (Е. Воутілайнер, Т. Коно, У. Мастенбрук, Р. Майерс, Т. Санталайнен), з позицій якого організація розглядається як самоорганізована, відкрита, нелінійна система, а її культура – як параметр порядку цієї системи; при цьому процеси організації та самоорганізації відіграють рівнозначну роль у розвитку культурних норм і зразків.

Аналіз підходів та сформованих в їхньому руслі визначень корпоративної культури дозволяє констатувати, що вона є певною ієрархією правил, поведінкових норм, традицій, церемоній та ритуалів, які базуються на притаманній організації системі цінностей, соціальному партнерстві й соціально-етичній відповідальності, є прийнятими в організації, дотримуються її членами та сприяють ефективності діяльності (Л. Карамушка, Л. Пілецька, Т. Шугурова).

Встановлено, що сучасні підходи до типології корпоративних культур виокремлюють «ідеальні» типи культур, які відображають провідні тенденції в життєдіяльності громадських організацій, оскільки корпоративна культура не є монолітом, а складається з провідної культури, субкультур і контркультур, що підсилюють або послаблюють культуру організації в цілому (К. Камерон, Р. Куїн).

Констатовано, що суттєвим при аналізі корпоративної культури громадських організацій є врахування типології Ч. Хенді, згідно з поглядами якого існує культура влади, яка спирається на особистість керівника та його найближче оточення, а досягнення результатів більш значуще порівняно із засобами досягнення; культура ролі, що характеризується вузькою спеціалізацією підрозділів організації, з високим ступенем формалізації та стандартизації; культура завдання – спрямована на конкретний проект із наголосом на об'єднання цілей організації та її членів; культура особистості – передбачає, що організація існує для сприяння розвитку її членів і досягненню ними власних цілей.

Визначено, що з огляду на специфіку діяльності громадських організацій, у процесі аналізу їхньої корпоративної культури доцільним є також врахування типології К. Камерона та Р. Куїна. В основі розробленої авторами рамкової конструкції конкуруючих цінностей лежать два виміри культури: один з них виділяє критерії ефективності, які підкреслюють гнучкість, дискретність й динамізм, від критеріїв, що акцентують увагу на стабільність, порядок і

контроль. Інший вимір визначає критерії ефективності, які підкреслюють внутрішню орієнтацію, інтеграцію й єдність, від критеріїв, що асоціюються із зовнішньою спрямованістю, диференціацією та суперництвом. Базуючись на цих вимірах, дослідники виокремлюють кланову, адхократичну, ринкову та ієрархічну культури.

Показано, що процес внутрішньої інтеграції членів організації на базі єдиної культурної парадигми набуває особливу значущість для діяльності громадської організації в умовах сучасного соціуму. Згідно з думкою більшості дослідників організаційно-культурного підходу (Р. Кілманн, М. Секстон, Ч. Хенді, Г. Хофстеде) установки, цінності та паттерни поведінки членів громадської організації регулюються, здебільшого, символічними елементами культури, що артикулюють розбіжності в створеному образі організації як системі уявлень її членів про те, якою вона має бути організація, її ціннісні пріоритети, спосіб сприйняття й осмислення організаційної дійсності, шляхи досягнення поставлених цілей та завдань (Л. Костянтин). Образ організації, об'єднуючи всі рівні корпоративної культури, є її «ядром», що спрямовує, координує й контролює спільну діяльність. Ступінь прийняття образу організації залежить від сили культури, яка визначається трьома факторами: масштабом впровадження її компонентів в організаційне середовище, підтримкою принципів членами організації та ясності пріоритетів, що залежать від ефективності змістовного й функціонального аспектів організаційних комунікацій. При цьому успіх процесу підвищення корпоративної культури громадських організацій пов'язується не стільки з формальними правилами й процедурами, скільки з формуванням адекватного культурі бачення учасників організації, умовою якого є єдине розуміння процесів атрибуції організаційної поведінки, корпоративної ідеології та знаково-символічної складової.

Дослідження проводилося на базі громадських організацій різних регіонів України. У дослідженні взяли участь 117 досліджуваних (76 чоловіків та 41 жінка) віком від 21 до 52 років.

Як показав попередній аналіз, існують дві протилежні точки зору на можливості розвитку корпоративної культури громадських організацій: культурою можна управляти «зверху», як і будь-яким іншим організаційним процесом; культура стихійно народжується в процесі взаємодії людей, тому можна лише фіксувати її прояви. З позицій системного підходу формування та підвищення культури передбачає створення умов для зміни цінностей і норм – корпоративна парадигма має бути не тільки заявлена, але й стати невід'ємною

частиною внутрішнього життя членів організації. Ці процеси об'єднуються в межах організаційної соціалізації – процесу передачі ключових елементів культури, образу організації її членам. Тому й формування або підвищення корпоративної культури громадських організацій є соціально-психологічною проблемою. На вибір позиції членом організації впливають два фактори: зміст корпоративної культури та технологія проведення організаційних змін. Отже, концепція запропонованої програми передбачає, що корпоративна культура має стати більш адекватною потребам і можливостям як самої організації, так і її членів. Провідна роль у цьому процесі змінами належить корпоративним лідерам, або зовнішнім консультантам, в якості яких виступають соціальні психологи, які володіють арсеналом соціально-психологічних знань про динаміку групових процесів, правила міжособистісної взаємодії, сприйняття та інтерпретацію культурних феноменів, в основі яких лежать механізми формування соціальних уявлень і корпоративної ідентичності.

У психокорекційній роботі взяло участь 42 досліджуваних (24 чоловіка та 18 жінок) II групи, які були розподілені на чотири підгрупи за профілем громадської організації, мали приблизно однакові соціально-демографічні та організаційно-професійні характеристики. Кількість респондентів у підгрупах була приблизно однаковою (10-11 осіб). Ці досліджувані склали експериментальну групу, формульний вплив в якій мав системний і цілісний характер у відповідності з етапами соціально-психологічної програми. Для членів організації, які ввійшли до I групи (контрольної) спеціальна психологічна корекція з означеного питання не проводилася.

Програма складалася з 20 взаємопов'язаних занять тривалістю 90 хвилин кожне, які проводилися один раз на тиждень протягом року та містила три взаємопов'язаних етапи: підготовчий, основний та завершальний. Підготовчий етап передбачав розробку соціально-психологічної програми з формування та підвищення корпоративної культури громадських організацій, тренінгових занять й основних критеріїв ефективності заходів формувального впливу. Основний етап був спрямований на впровадження програми за допомогою активних соціально-психологічних форм і методів роботи. На завершальному етапі проведено обробку й аналіз отриманих в дослідженні даних першого та другого діагностичного зрізів.

У диференційованій соціально-психологічній програмі з формування та підвищення корпоративної культури громадських організацій використано інтерактивні техніки, а саме: проблемні міні-лекції; методи групової дискусії;

рольові та ділові ігри (Г. Горбань, С. Кузікова), психогімнастичні вправи; вирішення управлінських ситуацій (Л. Карамушка, К. Котилевська), метод психомалюнків, навчання адекватним засобам ефективного прийняття рішення в умовах спільної діяльності (В. Третьяченко, В. Харченко, Е. Шейко), у авторській модифікації відповідно до предмета дослідження. Практична спрямованість програми забезпечувалася також обов'язковим виконанням аналітичних завдань (визначення типу корпоративної культури в конкретній громадській організації, аналіз її складових, ідентифікація необхідних змін в корпоративній культурі, визначення та реалізація соціально-психологічних умов розвитку корпоративної культури).

Результати порівняльного аналізу першого та другого діагностичних зрізів показали, що після формувального впливу має місце позитивна динаміка за всіма зазначеними показниками, яка підтверджується їхньою обробкою за допомогою Т-критерію Вілкоксона. Зокрема підвищилась оцінка членами організації сили ($T=2134,5$; $p\leq 0,06$) та рівня ($T=964$; $p\leq 0,002$) корпоративної культури. Збільшилася загальна привабливість корпоративної культури громадської організації ($T=768$; $p\leq 0,001$). Оцінка досліджуваними соціально-психологічного клімату в громадській організації значно покращилася за параметрами «орієнтованість на взаємодію» ($T=654,5$; $p\leq 0,003$), «командний дух» ($T=301$; $p\leq 0,001$), «повага до людей» ($T=118$; $p\leq 0,008$), «інноваційність» ($T=107,5$; $p\leq 0,006$).

На підставі корегувальних впливів встановлено, що у респондентів підвищилися показники рівня розвитку корпоративної культури за складовими «комунікації» ($T=190$; $p\leq 0,001$), «управління» ($T=230,5$; $p\leq 0,001$), «мотивація і мораль» ($T=665$; $p\leq 0,001$), а також вірогідно збільшився загальний індекс корпоративної культури ($T=4,5$; $p\leq 0,001$).

Щодо контрольної групи, то таких статистично значущих відмінностей не виявлено.

Отже, результати формувального впливу підтвердили ефективність розробленої соціально-психологічної програми та довели можливість її використання для формування та підвищення корпоративної культури громадських організацій.

Висновки. Показано, що корпоративна культура організації має соціальний характер і визначається як ієрархія правил, поведінкових норм, традицій, церемоній та ритуалів, що базуються на притаманній організації системі цінностей, соціальному партнерстві й соціально-етичній відповідальності, які

прийняті в організації, дотримуються її членами та сприяють ефективності діяльності. Корпоративна культура є невід'ємним елементом організаційного простору організації й відіграє важливу роль у формуванні загального, морально-етичного й психологічного клімату в процесі залучення та мотивації її членів. Це – відкрита динамічна система, підвладна впливу процесів, що мають не тільки внутрішньоорганізаційне походження, але й трансформації в політичній, економічній та соціокультурній сферах сучасного соціуму.

Виокремлено соціально-психологічні чинники корпоративної та організаційної культури організації: когнітивні (високий рівень привабливості культури організації, її образ, який визначає зміст і характер соціальних уявлень про цінності організації та норми поведінки в ній; повнота володіння та обміну членами організації інформацією для прийняття рішень; частота контактів; уникнення невизначеності); мотиваційні (високий рівень мотиваційної спрямованості членів організації до продуктивної роботи на досягнення цілей або виконання завдань в організації; ототожнення з організацією; висока мотивація організаційної поведінки); ціннісні (високий рівень цілеспрямованості організації та організаційної інтеграції; чіткість цілей, стратегічного напрямку та намірів організації; орієнтація на соціальні, професійні, інтелектуальні, духовні цінності); поведінкові (злагоженість командної взаємодії членів організації один із одним і з керівництвом; залучення членів організації до процесу управління, зокрема при постановці завдань й виборі засобів їх реалізації; почуття довіри, надійності та впевненості, оптимальний соціально-психологічний клімат в організації).

Доведено дієвість розробленої диференційованої соціально-психологічної програми з підвищення корпоративної та організаційної культури організації та її відповідність поставленим завданням. Констатовано, що після формувального впливу у більшості респондентів підвищилася оцінка ступеня сформованості культури організації та збільшилася її привабливість; зафіксоване вірогідне зростання загального індексу корпоративної культури й рівня розвитку її компонентів.

Основними складовими ефективної реалізації соціально-психологічної програми з підвищення корпоративної та організаційної культури організацій є дотримання єдності процесів соціальної адаптації (забезпечення її стабільності в умовах трансформації сучасного соціуму, надання гнучкості, що забезпечує оперативне реагування на зміни), диференціації (розподіл структурних підрозділів організації за їх унікальністю й спеціалізацією на виконанні

провідних функцій) та інтеграції (збільшення ступеня участі членів організації у вирішенні її проблем і пошуку ефективних засобів діяльності), а також впровадження чітких корпоративних ціннісних установок, аналіз суб'єктивних показників корпоративної та організаційної культури і постійний комплексний моніторинг її стану.

Література

1. Deal T.E. The culture of schools / In M. Shaskin & H.J. Walberg (Eds.). Educational leadership and school culture I. McCutchan Publishing Company, 1993. P. 3-18.
2. Harris P.R. Managing Cultural Differences, Sixth Edition: Global Leadership Strategies for the 21st Century / Philip R. Harris, Robert T. Moran, Sarah V. Moran. Amsterdam; Boston: Elsevier / Butterworth-Heinemann, 2011. 570 p.
3. Hofstede G. Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organisations Across Nations. [2-nd ed.]. Thousand Oaks, CA: Sage, 2001. 596 p.
4. Smircich L. Concept of Culture and Organizational Analysis. *Administrative Science quarterly*. September. Vol. 28, 1993. P. 339-358.

References

1. Deal T.E. The culture of schools / In M. Shaskin & H.J. Walberg (Eds.). Educational leadership and school culture I. McCutchan Publishing Company, 1993. P. 3-18. [in English].
2. Harris P.R. Managing Cultural Differences, Sixth Edition: Global Leadership Strategies for the 21st Century / Philip R. Harris, Robert T. Moran, Sarah V. Moran. Amsterdam; Boston: Elsevier / Butterworth-Heinemann, 2011. 570 p. [in English].
3. Hofstede G. Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organisations Across Nations. [2-nd ed.]. Thousand Oaks, CA: Sage, 2001. 596 p. [in English].
4. Smircich L. Concept of Culture and Organizational Analysis. *Administrative Science quarterly*. September. Vol. 28, 1993. P. 339-358. [in English].

Borozentseva T.V., Zavatska N.Ye., Zavatskyi V.Yu., Kaskov I.O.

COMPONENTS OF THE EFFECTIVE IMPLEMENTATION OF THE PROGRAM FOR IMPROVING THE CORPORATE AND ORGANIZATIONAL CULTURE OF THE ORGANIZATION

The article describes the components of the effective implementation of the program to improve the corporate and organizational culture of the organization. It is shown that the corporate culture of the organization has a social character and is defined as a hierarchy of rules, behavioral norms, traditions, ceremonies and rituals based on the organization's inherent value system, social partnership and social and ethical responsibility, which are accepted in the organization, followed by its members and contribute to activity efficiency.

Corporate culture is an integral element of the organizational space of the organization and plays an important role in the formation of the general, moral, ethical and psychological climate in the process of attracting and motivating its members. This is an open dynamic system, subject to the influence of processes that have not only an intra-organizational origin, but also transformations in the political, economic and socio-cultural spheres of modern society.

The effectiveness of the developed differentiated social-psychological program to improve the corporate and organizational culture of the organization and its compliance with the set tasks have been proven. It was established that after the formative influence, most of the respondents increased their assessment of the degree of formation of the organization's culture and increased its attractiveness; recorded probable growth of the general index of corporate culture and the level of development of its components.

The main components of the effective implementation of the socio-psychological program for improving the corporate and organizational culture of organizations are the observance of the unity of the processes of social adaptation (ensuring its stability in the conditions of the transformation of modern society, providing flexibility that ensures an operational response to changes), differentiation (the division of the structural units of the organization according to their uniqueness and specialization in the performance of leading functions) and integration (increasing the degree of participation of the organization's members in solving its problems and finding effective means of activity), as well as the introduction of clear corporate values, analysis of subjective indicators of corporate and organizational culture, and constant comprehensive monitoring of its condition.

Key words: corporate culture, organizational culture, public organization, management, team.

Борозенцева Тетяна Валеріївна – кандидат психологічних наук, Горлівський інститут іноземних мов, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Завацький Вадим Юрійович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля;

Каськов Ігор Олегович – аспірант кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

**Tsarenok L.B. (ORCID 0000-0002-1306-2724),
Zavatska N.Ye. (ORCID 0000-0001-8148-0998),
Kovalenko V.O. (ORCID 0009-0008-8158-8649),
Tsarenok V.O.**

FEATURES OF SOCIAL ADAPTATION OF YOUNGER SCHOOL STUDENTS AND CHILD-PARENT RELATIONSHIPS

The article reveals the peculiarities of correction of the destructive psychological influence of child-parent relations on the social adaptation of minors. The psychological impact of the parent-child relationship on the individual-psychological, interpersonal and microspherical spheres of the personality functioning of a child of primary school age (self-esteem, social emotions, social perceptions, social motives, social status) is revealed, which determine the peculiarities of the child social adaptation. It is shown that the violation of the parental relationship affects the display of anxiety in children of primary school age and sets negative strategies for such interaction. The relationship between parent-child relationships and parental coping behavior, which acts as a mechanism for their influence on the effectiveness of social adaptation of younger schoolchildren, has been revealed. It has been determined that the indicators of social adaptation have significant differences among junior pupils with different types of attachment to parents.

A scientifically based socio-psychological program for the correction of the destructive psychological impact of parent-child relationships on the social adaptation of younger schoolchildren has been developed; its efficiency has been proved.

Key words: *younger schoolchildren, self-esteem, social emotions, social perceptions, social motives, social status, child-parent relationships, social adaptation.*

Formulation of the problem. Currently, the dynamism of modern events (economic crisis, reassessment of social and individual values, negative changes in families, among which there is a violation of emotional ties between parents and children, destructive forms of parenting) are not only reflected in the state of the family, the attitude of parents to child, but also lead to problems in their interaction, to

disruption of the child's social adaptation. In this regard, it is understandable that researchers are turning to the mentioned problem, in particular to considering the attitude of parents to the child as a relatively stable phenomenon over a long period of time, without taking into account the objective and subjective changes that occur in their interaction. However, the fragmentary character and predominant coverage of the psychological and pedagogical aspects of this problem actualize the search for socio-psychological means of optimizing the psychological influence of child-parent relations on the social adaptation of younger schoolchildren [1-4].

Analysis of recent research and publications. Research on this issue was mostly related to the determination of the influence of child-parent relations on the communication of younger schoolchildren with their peers (O. Andreeva, O. Gutsu, etc.) and the formation of empathy for their peers depending on the child-parent relationship in the family (V Bochelyuk, V. Kuzmina, etc.); the affective sphere of younger schoolchildren with different types of child-adult relationships (on the basis of research on fears) was considered (M. Panov and others). The significance of child-parent relations during the difficult period for a younger schoolchild at the beginning of schooling and his school adaptation is also emphasized (H. Wenger and others).

However, the vast majority of research was devoted to the study of child-parent relations in preschool and adolescence, which is related to the determination of the specifics of the leading types of activities in these age periods. In particular, the influence of the nature of intra-family relations on the socio-psychological adaptation of young children to the conditions of a preschool educational institution (O. Gurzhy, etc.), on the development of their value-need sphere (N. Zavatska, etc.); peculiarities of child-parent relations in families with preschoolers who have intellectual underdevelopment were revealed (L. Polivko and others); the socio-psychological features of the parent's position in organizing the leisure time of a modern preschooler are clarified; determined the dominant influence of encouragement and punishment on child-parent relations using the example of adolescence and considered the style of parental behavior as a factor in the occurrence and overcoming of chronic stress in adolescence (L. Boyarin, etc.).

The purpose of the article is to reveal the peculiarities of social adaptation of younger schoolchildren and child-parent relations.

Presentation of the main material and research results. The sample consisted of 96 complete and 87 incomplete families and 244 children (125 (51.2%) boys, 119 (48.8%) girls) aged 7 to 10 years.

At the empirical stage of the research, the specifics of the relationship between child-parent relations and parents' coping styles and their influence on the effectiveness of social adaptation of younger schoolchildren were clarified.

The most typical characteristics of the meaningful side of child-parent relations are singled out: domestic, related to the organization of family life (we have dinner, watch TV); social, related to the organization of leisure time in the form of personal communication (playing, walking); business, related to helping the child in his studies (doing lessons, preparing a speech); conflict, as a special type of social interaction (we quarrel, get offended).

It was found that one of the leading factors of child-parent relations is the system of evaluation characteristics received by the youngest schoolboy in the family. At the same time, in the content of the parental evaluation, a system of value orientations is set, which, being refracted in the image of the child's self, begins to influence its communicative selectivity.

The relationship between the characteristics of child-parent relations and the coping behavior of parents, as a mechanism of their positive or negative influence on the effectiveness of social adaptation of younger schoolchildren, has been established. It is shown that parental attitude based on the model of conditional acceptance in combination with the predominance of problem-oriented coping strategies contributes to the success of social adaptation of younger schoolchildren ($\chi^2=13.27$; $p\leq 0.01$); parental attitude based on the model of unconditional acceptance is associated with the frequent use of coping strategies focused on social distraction, and also has a positive effect on the success of the social adaptation of a child of primary school age ($\chi^2=14.32$; $p\leq 0.01$). It was found that the average degree of expression of problem-oriented coping of parents, associated with parental attitude according to the model of conditional acceptance, negatively affects the success of social adaptation of younger schoolchildren ($\chi^2=10.52$; $p\leq 0.01$). It was determined that the lack of expression of problem-oriented coping in the behavior of parents, connected, in particular, with an insufficient level of requirements for the child, contributes to the emergence of complications in social adaptation ($\chi^2=9.59$; $p\leq 0.05$). It was found that the insufficiently high level of control over the child, the inconsistency of educational influences, associated with the expressiveness of emotionally-oriented coping in parents' coping behavior, complicate the process of social adaptation of children of primary school age ($\chi^2=11.76$; $p\leq 0.01$).

At the formative stage of the study, out of 34 families that discovered destructive forms of child-parent relations, an experimental group was formed, which consisted of

18 families and their children - 15 boys and 10 girls aged 7-10 years who underwent a course of psychological correction; the control group consisted of 16 married couples and their children - 13 boys and 12 girls of primary school age, whose parents refused to participate in the correctional program.

The duration of psychocorrective work was one year, with the frequency of classes 1-2 times a week. Each lesson was designed for 45-50 minutes.

When building a socio-psychological program for the correction of the destructive psychological influence of child-parent relations on the social adaptation of younger schoolchildren, we relied on the principles of complexity and multifaceted study of family problems; principles of leading activity, humane and delicate attitude towards family members and the child himself; the principles of unity of diagnosis and corrective process, confidentiality and professional ethics of the specialist; the principle of identifying factors that affect the family atmosphere and child development (V. Tkachova).

The tasks of the socio-psychological program for correction of the destructive psychological influence of child-parent relations on the social adaptation of younger schoolchildren were to create an atmosphere of openness, trust in relationships between participants, and encouragement of free self-expression; awareness of problems in child-parent relations and elimination of emotional discomfort of the participants; assimilation of new knowledge about communication, abilities and skills of successful interaction; improvement of social abilities for sympathy, empathy, cooperation; formation of self-regulation skills and tendency to manage one's own emotions, in particular in empathogenic situations; conducive to the formation of instructions for a positive attitude and self-attitude; development of emotionality, sensitivity, morality, ability to reflect; reduction of internal contradictions, anxiety and aggressiveness of the participants of the psychocorrection program.

The program consisted of three interconnected blocks: diagnostic and instructional, corrective and formative, and control.

The diagnostic and instructional block involved obtaining information about the individual and typological characteristics of younger schoolchildren, their perception of their place in the structure of child-parent relations, sociometric status; analysis of data on the peculiarities of family interaction, as well as an active attitude towards psychocorrection, increasing confidence in its success, forming motives for self-knowledge and self-improvement.

The correctional and formative block was aimed at creating a new emotionally saturated experience of relationships of younger schoolchildren in the individual-

psychological, interpersonal and microsocial spheres of personality functioning in order to overcome the manifestations of social maladaptation and its consequences, to form and consolidate the skills of effective self-assertion; increasing parents' awareness of the functional relationship between their own behavior and the child's behavior and correcting maladaptive forms of parental attitude; introducing changes aimed at normalizing the family structure.

The socio-psychological program for correcting the destructive psychological impact of child-parent relations on the social adaptation of younger schoolchildren consisted of a number of trainings: readiness training, perceptual training, affective reverberation training, cognitive analysis, communication, strengthening relationships and improving interpersonal interaction.

During the social and psychological correction, elements and methods of play therapy were used (game exercises and tasks, role playing of situations; exercises for self-discovery; psychogymnastic exercises for reproducing problematic forms of child-parent relations); body-oriented therapy (exercises for physical contact, for the development and enrichment of sensory-perceptual experience and the psychomotor sphere); fairy-tale therapy (group compilation of fairy tales, acting out fairy-tale plots); productive activity (drawing, application, sculpting, construction). Effective in this block of the proposed program were status psychotherapy, the technique of grouping into groups of different ages to perform a common task, collective creative work, which made it possible to spread the zone of variable development to all participants of the psychocorrective program.

The factors of correction of the destructive psychological influence of child-parent relations on the social adaptation of younger schoolchildren have been determined: value-oriented; personally reflective; prognostic; emotional and volitional; behavioral

The control block of the program included an assessment of the effectiveness of the implemented measures.

Positive changes in child-parent relations were revealed: tension and conflict between family members probably decreased, which contributed to a decrease in anxiety, a sense of inferiority and hostility in the family situation ($G_{crit}=12$; $p \leq 0.05$). A decrease in the manifestation of maladaptive forms of parental attitude, the establishment of mutual relations in child-parent interaction, which contributed to the development of voluntary self-regulation, emotional maturity of the subjects, namely a decrease in impulsive reactions, an adequate manifestation of emotions in accordance with social norms and requirements ($G_{crit}=18$; $p \leq 0,05$). It was established that the

parents of the experimental group had a correlation between the image of child-parent interaction and the features of the image of the child with the realization of real relationships with him ($p \leq 0.05$).

In the experimental group, statistically significant differences were determined according to the χ^2 criterion ($p \leq 0.01$; $p \leq 0.05$) between the results of the first and second diagnostic sections regarding the manifestations of constructive types of parental attitudes. Thus, the number of parents with authoritarian hypersocialization, rejection, according to the "symbiosis" and "little loser" types has decreased. Instead, the number of parents with such a socially desirable type of parenting as cooperation has increased significantly. The positive influence of formative activities on the perception of the family situation, their place in the family and its image, as well as the attitude towards its members by younger schoolchildren from the experimental group was found.

The analysis of the results of the formative influence showed that there were positive changes in the self-esteem of the younger schoolchildren of the experimental group. Thus, the number of subjects with low self-esteem decreased almost by half ($G_{crit}=24$; $p \leq 0.05$). Under the influence of the implemented social-psychological program, younger schoolchildren who had inflated self-esteem at the beginning of the experiment also experienced a change in self-esteem towards an increase in its level of adequacy ($G_{crit}=19$; $p \leq 0.05$). Встановлено достовірні зрушення щодо зменшення високої тривожності молодших школярів експериментальної групи, які виявлено при порівняльному аналізі рівнів їх тривожності до і після корекції ($G_{crit}=16$; $p \leq 0,05$).

There was a probable decrease in the number of younger schoolchildren with the status of rejected and isolated in groups ($G_{crit}=21$; $p \leq 0.05$). The number of choices among children who had the status of "chosen" increased significantly ($G_{crit}=10$; $p \leq 0.01$).

There were no statistically significant differences in the results of the first and second diagnostic sections in the control group.

Conclusions. The study of the peculiarities of the psychological influence of child-parent relations on the social adaptation of younger schoolchildren showed that such relations affect not only the individual and personal characteristics of children, but also the peculiarities of their interpersonal interaction. It is shown that violations of the parental attitude, in particular by the type of dominant hyperprotection, affect the manifestations of anxiety in children of primary school age and cause negative strategies of such interaction. The relationship between child-parent relations and

parents' coping behavior is determined, which acts as a mechanism of their influence on the effectiveness of social adaptation of younger schoolchildren (emotional acceptance of the child according to the models of unconditional and conditional acceptance with a preference for problem-oriented coping strategies). It was found that indicators of social adaptation have significant differences in younger schoolchildren with different types of attachment to parents. They are significantly higher in children with a reliable type of attachment, who have a desired or accepted social status, adequate or inflated self-esteem, formed social ideas and social emotions. On the other hand, children with anxious-ambivalent and unreliable types, who mostly have a social status of rejected or isolated, are characterized by low self-esteem, a low level of formation of social emotions, social ideas and motives.

A socio-psychological program for the correction of the destructive psychological influence of child-parent relations on the social adaptation of younger schoolchildren was developed, which consisted of diagnostic-instructive, corrective-formative and control blocks, which contained measures of intrapersonal (individual psycho-correction), interpersonal (group psycho-correction) and microsocial (family psychotherapy and counseling) focus. The program measures provided for the creation of a social environment as a complete system that ensures group cohesion of all participants in the correctional process and provides for a comprehensive impact on both younger schoolchildren and their immediate environment, first of all, parents, provided that the basic social needs of the child are met with the use of adaptive developmental opportunities of various types of activities (subject-practical, game, educational, labor).

The effectiveness of the developed program was confirmed by a decrease in the level of anxiety of younger schoolchildren, a decrease in the number of negative emotions, aggressive-defensive reactions, seclusion of children, and an improvement in their sociometric status; there was a harmonization of child-parent relations, which contributed to increasing the effectiveness of social adaptation of younger schoolchildren.

Prospects for further research consist in the study of socio-psychological factors and mechanisms of child-parent relations and their influence on the social adaptation of children of different age groups and on the basis of their gender distribution. An important direction of further research is the study of the dynamics and ways of socio-psychological correction of child-parent relations and the improvement of the effectiveness of social adaptation of children in single-parent, large-child, guardian, problem (low-income, disadvantaged) families.

Literature

1. Colman W. Tyrannical omnipotence in the archetypal father. *J. Analyt. Psychol.* 2010. V. 45. P. 521-539.
2. Lamb M. The development and significance of father-child relationships in two-parent families / The role of the father in child development / M. Lamb, C. Lewis. –Wiley; New Jersey, 2014. P. 272-307.
3. Maccoby E.E. Paranting and its effects on children: On Reading and Misreading Behavior Genetics. *Annual Review of Psychology.* 2010. V. 51. P. 1-27.
4. Parke R. Fathering and children's peer relationships / R. Parke, J. Dennis, K. Morns // The role of the father in child development. Wiley; New Jersey, 2014. P. 307-341.

References

- 1.Colman W. Tyrannical omnipotence in the archetypal father. *J. Analyt. Psychol.* 2010. V. 45. P. 521-539. [in English].
- 2.Lamb M. The development and significance of father-child relationships in two-parent families / The role of the father in child development / M. Lamb, C. Lewis. –Wiley; New Jersey, 2014. P. 272-307. [in English].
- 3.Maccoby E.E. Paranting and its effects on children: On Reading and Misreading Behavior Genetics. *Annual Review of Psychology.* 2010. V. 51. P. 1-27. [in English].
- 4.Parke R. Fathering and children's peer relationships / R. Parke, J. Dennis, K. Morns // The role of the father in child development. Wiley; New Jersey, 2014. P. 307-341. [in English].

Царенок Л.Б., Завацька Н.Є., Коваленко В.О., Царенок В.О. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ТА ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН

У статті розкрито особливості соціальної адаптації молодших школярів та дитячо-батьківських відносин. Виявлено психологічний вплив дитячо-батьківських відносин на індивідуально-психологічну, міжособистісну та мікросоціальну сфери функціонування особистості дитини молодшого шкільного віку (самооцінку, соціальні емоції, соціальні уявлення, соціальні мотиви, соціальний статус), що визначають особливості її соціальної адаптації. Показано, що порушення батьківського ставлення впливає на прояви тривожності у дітей молодшого шкільного віку та задає негативні стратегії такої взаємодії. Виявлено взаємозв'язок між дитячо-батьківськими

відносинами і копінг-поведінкою батьків, яка виступає механізмом їх впливу на ефективність соціальної адаптації молодших школярів. З'ясовано, що показники соціальної адаптації мають значущі відмінності у молодших школярів із різними типами прихильності до батьків.

Розроблено та доведено ефективність науково обґрунтованої соціально-психологічної програми корекції деструктивного психологічного впливу дитячо-батьківських відносин на соціальну адаптацію молодших школярів.

Ключові слова: *молодші школярі, самооцінка, соціальні емоції, соціальні уявлення, соціальні мотиви, соціальний статус, дитячо-батьківські відносини, соціальна адаптація.*

Царенок Лілія Борисівна – кандидат психологічних наук, докторантка кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Коваленко Валерій Олександрович – аспірант кафедри здоров'я людини та фізичного виховання Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Царенок Віталій Олександрович – аспірант кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ.

TYPES OF COUNSELING IN THE PRACTICE OF A PRACTICAL PSYCHOLOGIST

The article discusses the types of counseling in the practice of a practical psychologist. Types of psychological counseling in the theory of psychological systems are analyzed. The necessity of working in the value-meaning fields of the psychologist and the client, joint solution of the task as a method of consultative practice is substantiated. It is shown that within the framework of this methodology, the process of psychological counseling is perceived as an open, connected psychological system, the poles of which are the psychologist and the client. The openness of this system is determined by the openness of the psychologist and the client and openness towards each other. The difference of this approach lies in changing the essence of the interaction between the psychologist and the client, in which the effectiveness of their interaction is a consequence of the improvement of the process of mutual understanding. The main thing for a practical psychologist who thinks in the categories of the theory of psychological systems should be the creation of that reality, deepening into which helps the client to rethink his misfortune and his life situation in a new way and in a certain direction. At the same time, the practical psychologist has to solve the task of the meaning and value of his own consulting activity, since the actual subject of consulting changes (from the psychology of the psyche to the psychology of the person), which leads to a new stage of professional self-determination, which requires the psychologist to have updated methods of professional thinking.

Key words: *psychological counseling, psychologist-client interaction, counseling psychology, types of psychological counseling.*

Formulation of the problem. Counseling psychology includes a number of areas: social and psychological counseling exists along with developmental psychological and clinical psychological counseling, counseling [2; 6; 9; 13]. Age-related psychological counseling involves psychological assistance to people regarding problems that arise during age-related development and learning, the use of

patterns and psychotechnologies in the process of helping clients that activate the mechanisms of age-related development.

Clinical and psychological counseling, which is largely identified with psychotherapy, involves psychological assistance in connection with serious disorders of the functioning and development of mental functions of the individual, and in the process of helping clients uses patterns and technologies that activate recovery (rehabilitation) processes. Age-related psychological counseling and clinical-psychological counseling pay special attention to the role of biological processes and the foundations of development (biological aspects of normality and pathology).

Consulting in social work often changes focus or includes a number of aspects, considering pedagogical, psychological, legal, economic, and medical segments of clients' problems [5; 13]. Social and psychological counseling, often identified with the concept of "counseling," focuses on the problems of a person's relationship with himself and the world, considering these relationships both as a source of problems and as a path to overcoming them. Social work counseling and socio-psychological counseling pay attention to the role of social processes and the foundations of human development (social aspects of norm and pathology).

However, on the one hand, since relationship disturbances and deformations of the socio-psychological level are noted both in the situation of age-related crises and in the situation of mental disorders, one can speak not simply of socio-psychological counseling, but of a socio-psychological approach to counseling. On the other hand, psychosomatic deformations and mental disorders also inevitably accompany socio-psychological disorders, including violations of the spiritual and moral level and violations of one's own social level. Therefore, a more socio-psychological approach to considering different types of counseling can be considered: counseling in different areas and about different types of problems can be considered as a process of building and developing relationships.

At the same time, socio-psychological counseling itself as an helping practice, a sphere of professional activity, is formed at the intersection of two other areas: medical care and psychotherapy and social work [2; 4; 6; 12]. Social and psychological counseling appears as a complex polymorphic phenomenon associated with helping different groups of clients in solving problems of their relationships with themselves and the world: intrapersonal, interpersonal, as well as intragroup and intergroup functioning, development and recovery (habilitation and rehabilitation).

Analysis of the latest research and publications. Clients in the context of socio-psychological counseling, in contrast to clinical psychological counseling and

psychotherapy, are considered not as patients suffering from dysfunctions of mental processes (activities) or even organic causes of their disorders, in need of the help of a psychotherapist, but as clients seeking correct more or less pronounced, conscious, extensive and deep problems of socio-psychological functioning and development that manifest themselves in the relationship of individual and group subjects to themselves and/or to the subjects around them, the world as a whole (internal or external to the individual or group levels). In this way, clients can strive to reduce dissonance or distortion, restore harmony, and develop themselves and their relationships with the world, realizing themselves and enabling others to realize themselves.

As for clinical-psychological counseling and medical - psychotherapeutic - assistance, which is the historical source of socio-psychological and other types of counseling, it should be noted that there is an increasing isolation and, at the same time, a tendency towards expansion of the socio-psychological approach into the theory and practice of clinical, psychiatric and psychotherapeutic interaction, as well as the expansion of social work into the theory and practice of medicine in general, the formation of social and medical work, in which, as in social and pedagogical work, the leading point is psychological counseling (short-term or long-term) [4; 6; 12]. Carrying out its own tasks, socio-psychological counseling allows one to overcome the truncated diagnosis and assistance (treatment) in medical psychotherapy and psychiatry, which is characterized by clinical reductionism - ignoring the socio-psychological factors of disorders [1; 11].

How important is it to take into account the socio-psychological aspects of helping people who demonstrate certain signs of mental and psychosomatic illnesses, disorders, as well as socio-psychological difficulties (including general or partial socio-psychological incompetence) in relationships with society, people, themselves, say the modern concepts of psychosomatics, "antipsychiatry" and healing, which contrast the "objective" approach to a person, his limitations and mistakes with a transformative dialogue. This significantly expands the range of problems and clients who can be helped, changes the context itself, semantic accents, and consideration of client problems.

The purpose of the article is to reveal the types of psychological counseling in the practice of a practical psychologist.

Presentation of the main material and research results. Social-psychological counseling is thus characterized by a broad orientation both to the groups of problems and clients being helped, and to the paradigms of care and the epistemological foundations that underlie them. Consideration of various problems

and work with a wide variety of client groups involves going beyond the situation of individual life activity, considering it in a broad social context. From a socio-psychological point of view, difficult situations that become causes of client suffering include intrapersonal, interpersonal and intergroup socio-psychological conflicts and disorders arising in connection with a number of problems [2; 14]:

- macrosocial crisis stress situations associated with disasters, terrorist attacks, wars, stimulating the emergence of transcendental disorders such as “survivor’s guilt”, “stockholm syndrome”, post-traumatic stress disorders;

- social violence, a person’s encounter with private and state crime, activating violations associated with experiences of social cannibalism, defenselessness and lack of control, experience of slavery and victimization;

- problems and conflicts of religious, moral and intercultural relations, activating violations associated with experiences of alienation, aggression, injustice, racial, national and religious discrimination;

- deviant behavior, crime and delinquency, activating an existential crisis and disorders associated with experiences of aggressive dissatisfaction with oneself, the world, the desire to take revenge on the world and people, “get everything from life”;

- terminal diseases and related conditions (coma, isolation, etc.), experiencing the loss of loved ones, activating disturbances in understanding oneself and the world, the work of compensation or recovery mechanisms (for reversible) and grief (for irreversible) losses;

- disability, chronic psychosomatic and mental illnesses, alcoholism and drug addiction, activating disorders of intrapersonal and interpersonal functioning, contributing to various kinds of developmental distortions, including involitional psychopathy, etc., posing the task of searching for productive defenses and strategies for coping with illnesses, research into needs and transformation of desires;

- socio-economic need and poverty, unemployment and professional maladaptation, activating experiences associated with deprivation of access to the realization of one’s own resources, conscious or unconscious refusal of connections with society and professional relationships, including the phenomena of “downshifting”, creation of simulacra, marginalization;

- loneliness of children, adults, the elderly, their homelessness, lack of family or problems of family relationships, divorces, etc., activating feelings about the impossibility of confirmation and separation associated with a lack of intimacy and isolation, the inability to understand, help and changes in oneself and significant (close) others, encouraging the search and revision of the internal foundations of life;

- problems of crises of age, personal and spiritual development, “existential frustration”, inter-age interaction, “ageism”, interaction of groups that differ in spiritual and moral orientations;

- professional counseling, including academic counseling and counseling in various professional contexts, for example, political, managerial, etc., regarding the choice of profession, training, functioning and development in the organization and outside it, violations of the interaction of professionals with the organization, clients;

- problems of organizational and management plan, coaching innovations and anti-crisis, development programs, support of career and personnel management processes in the organization, etc.

The problems faced by clients can be characterized as problems associated primarily with disturbances and difficulties in understanding social situations, oneself or the people around them in intimate-personal, business and other types of relationships, localized at value-role, semantic and directly interactive levels of life. [3].

This is also true for clinical and psychological counseling, the main groups of problems of which are centered around the following points: mental and somatic underdevelopment, mental and somatic dysfunctions, mental and somatic disorders and diseases. All these moments are accompanied, lead and/or are initiated, as noted, by problems of the socio-psychological level. As a result, different types of counseling contain more similarities than differences: we can talk about social-psychological, clinical-psychological or personal-psychological views on counseling, about the identification by practitioners and theorists of different aspects of counseling. However, the counseling itself is the same.

The purpose of counseling is to help clients understand what is happening in their life space and meaningfully achieve their goals based on conscious choice when resolving their life problems and their psychological aspects of a personal and interpersonal nature [7].

Consulting in general includes a number of typical situations: information provided at the client’s request about a specific problem or part of social reality, reflecting the client’s search for directions and measures to transform a difficult life situation or its fragment (at the stage of orientation to the problem); information situations of a periodic nature, carried out as part of supporting a client experiencing a difficult life situation in the mode of actively coping with it (at the stage of coping with the problem); consulting situations that are in the nature of long-term interaction, including as a leading component in a program of long-term support for clients at

different stages of correctional and developmental work, including the stages of orientation, coping and problem resolution; exit counseling situations that arise from time to time in the practice of interaction with a client: at the stage of problem resolution, the client may need more or less lengthy counseling regarding the phenomenology of exiting a difficult life situation (crisis) and from the advisory request as such.

Achieving and consolidating the results of counseling is one of the most important problems in the theory and practice of helping interaction. The result of consulting is assessed according to two parameters: efficiency and productivity. Efficiency is associated with achieving the most pronounced result (change) in a minimum amount of time and using a minimum amount of other costs. Productivity is associated with the achievement of truly constructive changes for the client and his life, society as a whole, in particular, the resolution of a crisis life situation, allowing the client and society to function at a higher level than before the crisis and during the crisis.

Typically, this level is described as a state in which the client is able to provide help not only to himself, but also to other people: in this case, they often talk about the formation of self-help and mutual aid groups, part of the activity of which is counseling clients going through similar changes in their lives. In addition, this is a level associated with the ability to avoid repetition of the problems that served as the source of the crisis, as well as some other problems that potentially threaten the normal development of the subject.

As for effectiveness, it is an indicator external to the counseling situation and can be assessed according to criteria related to both the aggravation and deepening of the crisis situation and its completion. At the same time, such a parameter as the delayed results of consulting is more important if we evaluate its productivity. The presence of delayed results of counseling is another parameter of the productivity of assistance: it can be used to assess with a sufficient degree of confidence whether the changes that occurred in the process of assistance, as well as the efforts of the client and specialists, were significant.

Consulting has very unobvious productivity effects: what seems essential in the process of work to a specialist may not be perceived as such by the client and vice versa. Differences in assessment of the significance of assistance, however, do not prevent the analysis of changes, especially in their long-term perspective. At the same time, the assessment of the long-term results of counseling itself is faced with the fact that during the client's life many other events occur to him that are not directly related

to counseling, but can have at least no less impact. Therefore, the study of delayed results must be carried out, considering counseling as one of the factors in the client's life changes. It is also important to note that although counseling does not pretend to be the change itself, rather providing information and psychological support for the client's life, it is still aimed specifically at transformation - and the most pronounced productive transformation - of his life. In addition, this transformation in the format of ideas for psychological assistance should be productive both for the client and for the entire community around him. The consultant acts as a double agent, helping to balance the interests of the client and society. Thus, the consultant is able to take into account the interests of the client and his model of productive transformations as much as society takes into account in a given historical and cultural period.

The implicit and immanent conflict of interests of the subject and the surrounding community in a counseling situation appears as a search for a productive compromise by means of a productive confrontation between these interests and the semantic positions behind them. Information and psychological support for the client clarifies the positions of the parties involved in a difficult life situation and helps to find productive contexts for considering and reconciling contradictions between individual and social interests. Reconciliation and coordination help to introduce something new both into the practice of counseling and into the practice of relationships between a person and society, and social development. Modern researchers have shown the need to create a culture of counseling and life in which the client and consultant do not "simply follow the orders" of society and other people, but make a conscious choice, trying to harmonize relationships between people [2; 7].

The need for interconnected and mutually supporting internal and external changes is the key to the productivity of any support: without this unity it is impossible to talk about a truly significant change. Internal changes provide stability and the unfolding of ever new changes outside. External changes help and confirm the implementation of changes internally. Their harmonious unity is the goal of advisory assistance in social work both at the stage of prevention and at the stages of coping and final understanding of what is happening with a subject experiencing a difficult life situation.

The set of consulting results internal to the subject can be classified as follows: changes in the subject's relationship to the world and the problem situation as a whole, changes in worldview and understanding of the situation; changes in the subject's attitude towards other (specific) subjects, changes in the understanding of significant

(in life in general or in a specific situation) other people; changes in the subject's attitude towards himself, changes in self-understanding.

In turn, these three areas of change can be divided into: changes associated with the expansion and deepening of understanding, relationships or, conversely, with the truncation of understanding; changes associated with a more or less pronounced refocusing of attitude and understanding, including a rethinking of life and its components, and assessed as more or less radical and productive; changes that are of a pronounced effective nature, associated with a greater or lesser transformation of the internal, personal, or external, social life of the subject; changes that have more or less delayed consequences, a greater or lesser range and the stability of these consequences as a whole (assessed as systemic, partial-fragmentary or local, as well as stable or unstable).

The ideal of advisory assistance seems to be associated with a radical constructive (productive) systemic and stable internally and externally directed transformation of the subjects' understanding of themselves, other people, the problem situation and the world as a whole, accompanied by a redirection of understanding, its expansion and deepening [3]. These parameters, however, do not necessarily characterize any change or any advice. At the same time, they can act as its criteria: the more criteria of this list are met, the more generally effective the assistance provided can be considered and the more significant the change associated with it.

Conclusions. Productive counseling, as a rule, is aimed at expanding and deepening understanding, as well as relationships with understood objects, however, in some cases, it is observed as a more or less permanent effect that the subject loses a three-dimensional vision of what is happening to him and other people, a significant narrowing of categories and aspects understanding what is understood. This can be both the result of destructive tendencies in counseling, including trauma and conflicts in the process of communicating with an incorrect, unprofessional consultant, and the necessary effect associated with redirection and focusing, for example, cutting off unnecessary aspects that interfere with understanding. This is especially noticeable when a client who comes to a consultation "works himself up", exaggerating the threats emanating from a person or situation, perceives his suffering as completely unique and exceptionally deep, extensive, and also explores, following someone from his environment, then, which has nothing to do with him and his condition.

Changes that are clearly actionable are usually the obvious task of the consultant. However, on the one hand, the rush to achieve the "effectiveness" of counseling is dangerous: significant intrapersonal and interpersonal changes, including

their manifestation in a person's behavior and communication, are sometimes the result of a long and extensive semantic processing of the problem situation in the dialogue between the consultant and the client with his environment. This kind of dialogue can take place both during and after the consultation.

On the other hand, the absence of behavioral changes and changes in the client's communication with people around him usually indicates the absence of serious changes within him, his understanding of himself and the world. The changes that occur in the client's understanding have more or less delayed consequences, as well as greater or lesser range and stability. It is wrong to say that local and partial changes are less significant than those that can be classified as systemic. Each client, in his search for new meanings in life, moves at his own rhythm and along his own path: the consultant-facilitator helps him, but does not force changes.

Unsustainable changes can mark moments of transition, including toward more significant and more sustainable transformations of the client's external and internal life. Moreover, if we are talking about "negative" partial short-term changes, the meaning of which can only be understood in the general context of the completed process of value-semantic transformation of the individual associated with one or another change in her life activity.

Assessment of the effectiveness of assistance according to the list of selected criteria, in connection with the aspects of ambiguity described above in understanding what is happening in counseling and in considering its results, is therefore not absolute. In any case, it represents a specific practical task in each individual episode, solved by specialists during the course of counseling, as well as in the process of monitoring general problems and results of counseling.

Literature

1. Adams M. The myth of the untroubled therapist: private life, professional practice. N.-Y.: Routledge, 2013. 160 p.
2. Arpentieva M.R. Psychological aspects of cancer. *Social Science and Humanity*. 2016. № 3. P. 210-228.
3. Bager-Charleson S. Reflective practice in counseling and psychotherapy. N.-Y.: Learning Matters, 2010. 192 p.
4. Ballatt J., Campling P. Intelligent kindness: reforming the culture of healthcare. N.-Y.: RCPsych Publications, 2011. 224 p.
5. Barker R.L. Social work dictionary. 6th edition. Washington, DC: NASW Press, 2013. 528 p.

6. Bentall R.P. *Doctoring the mind: why psychiatric treatments fail*. N.-Y.: Penguin, 2010. 384 p.
7. Chaleff I., Zimbardo Ph. *Intelligent disobedience: doing right when what you're told to do is wrong*. N.-Y.: Berrett-Koehler, 2015. 240 p.
8. Cormier L., Hackney H. *The professional counselor*. Prentice Hall: PRT, 2013. 320 p.
9. De-Medicalizing misery: psychiatry, psychology and the human condition / ed. by M. Rapley, J. Moncrieff, J. Dillon. N.-Y.: Palgrave Macmillan, 2011. 320 p.
10. Deurzen van E., Adams M. *Skills in existential counseling and psychotherapy*. N.-Y.: Sage, 2010. 176 p.
11. Feltham C. *Critical thinking in counseling and psychotherapy*. N.-Y.: Sage, 2010. 240 p.
12. Finlay L. *Phenomenology for therapists*. N.-Y.: Wiley-Blackwell, 2011. 312 p.
13. Gopee N. *Practice teaching in healthcare*. N.-Y.: Sage, 2010. 208 p.
14. Kinderman P.A. *A prescription for psychiatry: why we need a whole new approach to mental health and wellbeing*. N.-Y.: Palgrave Macmillan, 2014. 224 p.

References

1. Adams M. *The myth of the untroubled therapist: private life, professional practice*. N.-Y.: Routledge, 2013. 160 p.
2. Arpentieva M.R. Psychological aspects of cancer. *Social Science and Humanity*. 2016. № 3. P. 210-228.
3. Bager-Charleson S. *Reflective practice in counseling and psychotherapy*. N.-Y.: Learning Matters, 2010. 192 p.
4. Ballatt J., Campling P. *Intelligent kindness: reforming the culture of healthcare*. N.-Y.: RCPsych Publications, 2011. 224 p.
5. Barker R.L. *Social work dictionary*. 6th edition. Washington, DC: NASW Press, 2013. 528 p.
6. Bentall R.P. *Doctoring the mind: why psychiatric treatments fail*. N.-Y.: Penguin, 2010. 384 p.
7. Chaleff I., Zimbardo Ph. *Intelligent disobedience: doing right when what you're told to do is wrong*. N.-Y.: Berrett-Koehler, 2015. 240 p.
8. Cormier L., Hackney H. *The professional counselor*. Prentice Hall: PRT, 2013. 320 p.

9. De-Medicalizing misery: psychiatry, psychology and the human condition / ed. by M. Rapley, J. Moncrieff, J. Dillon. N.-Y.: Palgrave Macmillan, 2011. 320 p.
10. Deurzen van E., Adams M. Skills in existential counseling and psychotherapy. N.-Y.: Sage, 2010. 176 p.
11. Feltham C. Critical thinking in counseling and psychotherapy. N.-Y.: Sage, 2010. 240 p.
12. Finlay L. Phenomenology for therapists. N.-Y.: Wiley-Blackwell, 2011. 312 p.
13. Gopee N. Practice teaching in healthcare. N.-Y.: Sage, 2010. 208 p.
14. Kinderman P.A prescription for psychiatry: why we need a whole new approach to mental health and wellbeing. N.-Y.: Palgrave Macmillan, 2014. 224 p.

Гоян І.М., Ониськів І.Я.

Види консультування у практиці практичного психолога

У статті розглянуто види консультування у практиці практичного психолога. Аналізуються види психологічного консультування у теорії психологічних систем. Обґрунтовано необхідність роботи у ціннісно-смислових полях психолога та клієнта, спільного вирішення завдання як способу консультативної практики. Показано, що в межах даної методології процес психологічного консультування сприймається як відкрита, поєднана психологічна система, полюсами якої є психолог і клієнт. Відкритість цієї системи визначається відкритістю психолога та клієнта та відкритістю по відношенню один до одного. Відмінність цього підходу полягає у зміні сутності взаємодії психолога та клієнта, при якому ефективність їхньої взаємодії виступає наслідком покращення процесу взаєморозуміння. Головним для практичного психолога, що мислить у категоріях теорії психологічних систем, має бути створення тієї реальності, поглиблення в яку допомагає клієнту повному та у певному напрямку переосмислити своє неблагополуччя та свою життєву ситуацію. При цьому практичному психологу доводиться вирішувати завдання на смисл і цінність власної консультативної діяльності, оскільки змінюється власне предмет консультування (від психології психіки до психології людини), що призводить до нового етапу професійного самовизначення, який передбачає наявність у психолога оновлених прийомів професійного мислення.

Ключові слова: психологічне консультування, взаємодія психолога та клієнта, консультативна психологія, види психологічного консультування.

Гоян Ігор Миколайович - доктор психологічних наук, професор, професор кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ;

Ониськів Ірина Ярославівна - провідний спеціаліст навчально-виробничої лабораторії виховної та психолого-педагогічної роботи, асистент кафедри психології розвитку Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ.

Гуляєва А.С. (ORCID 0000-0002-6295-1261),
Журба А.М. (ORCID 0000-0003-3374-3612),
Бохонкова Ю.О. (ORCID 0000-0003-2549-0483),
Журба М.А. (ORCID 0000-0002-2764-0687)

КРИТЕРІАЛЬНО-СТУПЕНЕВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СФОРМОВАНОСТІ СИСТЕМИ ПЕРЕКОНАНЬ ОСОБИСТОСТІ В КРИЗОВИХ УМОВАХ

У статті розкрито критеріально-ступеневі характеристики сформованості системи переконань особистості в кризових умовах (у перебігу вимушеного переселення). Встановлено, що для більшості респондентів притаманні цінності гуманізму: прагнення до добра, соціальної справедливості, кохання. Проте, внаслідок обмеженого спілкування з рідними з причин вимушеного переселення, з'являються різного роду фрустрації. Виявлено, що більше половини вимушених переселенців, віднесених до групи соціально мобільних, задоволені життям після переїзду більшою мірою, ніж до нього, що можна тлумачити як наслідок мобілізації внутрішніх ресурсів у кризових умовах, коли необхідно вибудовувати власне життя докорінно по-іншому. Застосування методу факторного аналізу уможливило виокремлення фундаментальних ознак, заснованих на взаємозв'язку системи переконань та життєвої задоволеності особистості в кризових умовах. За даними факторного аналізу такими факторами виявилися: «Фундаментальні уявлення про світ», «Соціальна задоволеність», «Задоволеність індивідуальним життєвим простором», «Задоволеність здоров'ям» та «Інтегральна життєва задоволеність».

Здійснено порівняльний аналіз соціально-психологічних особливостей системи переконань вимушених переселенців та осіб, не змушених до переселення. З'ясовано, що між зазначеними категоріями респондентів є низка розбіжностей за показниками базових переконань та життєвої задоволеності. Це надало можливість виділити соціально-психологічні особливості системи переконань вимушених переселенців, віднесених до групи осіб із низькою соціальною мобільністю в кризових умовах, які полягають у різкому падінні відчуття суб'єктивного благополуччя, меншій задоволеності різноманітними аспектами життєдіяльності і життєздійснення (здоров'ям, трудовою

діяльністю, відпочинком, власним настроєм, економічним становищем) та базовими переконаннями про себе та навколишній світ.

Ключові слова: *особистість, система переконань особистості, кризові умови, суб'єктивне благополуччя, вимушене переселення, соціальна мобільність.*

Постановка проблеми. В умовах глобальних перетворень, економічної та соціально-політичної нестабільності гостро постає проблема вивчення системи переконань особистості. Відображаючи динамічність позиції особистості у різних сферах людського буття – соціальній, територіальній та інших, система її переконань здатна, з одного боку, виступити в якості об'єктивної міри наповненості адаптаційними ресурсами, а з іншого, – скласти основу прогнозу життєвих досягнень та її успішності загалом. Особливої уваги у цьому аспекті потребують питання системи переконань особистості в кризових умовах вимушеного переселення, коли початковий конфлікт між відсутністю позитивної мотивації до переїзду і фізичною неможливістю подальшого перебування за місцем постійного проживання, труднощі адаптації, визначають формування нового специфічного досвіду, який виходить за межі звичайного і повсякденного, що може призводити до фундаментальних зсувів у настроях та світобаченні людини, відбиватися на системі її переконань [2; 4; 9; 11; 12 та ін.].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Констатовано, що у зазначеному контексті досліджуються різні аспекти кризових періодів особистісного самовизначення (В. Бочелюк, У. Михайлишин, М. Орап, М. Папуча, В. Яремчук та ін.), а швидко змінюваний технологічний базис визначає необхідність постійного пристосування людини до динамічного соціального середовища (Ю. Бохонкова, С. Гарькавець, Н. Завацька, Н. Максимова та ін.) [1; 3 та ін.].

Дослідники (І. Бурлакова, А. Коваленко, З. Ковальчук, С. Цимбал та ін.) артикулюють увагу на тому, що процеси, які відбуваються у сучасному суспільстві, істотно впливають на життєдіяльність особистості, визначаючи характер її розвитку у специфічно змінюваних умовах, зокрема в період вимушеного переселення, викликають необхідність мобілізації особистісного потенціалу для їх опанування, збереження цілісності, формування та розвитку самодостатності (В. Завацький, О. Кононенко, В. Корнієнко, О. Литвиненко, Л. Пілецька, Р. Шевченко та ін.) [5; 6; 7; 8; 10; 13; 14 та ін.].

Актуальність запропонованого дослідження обумовлена також необхідністю розробки і впровадження інноваційних підходів у соціально-

психологічній практиці, що дозволять реалізувати методи діагностики системи переконань особистості, створити соціально-психологічні умови для оптимізації цієї системи. Крім того, поглиблення наукових уявлень про систему переконань особистості в кризових умовах, про механізми і динаміку змін, які в ній відбуваються, зокрема в умовах вимушеного переселення, сприятимуть розумінню її функціонування й розвитку.

Відзначаючи важливість наукового внеску вчених у розуміння феноменології переконань особистості, слід зазначити, що вони здебільшого орієнтувалися на окремі аспекти окресленої проблеми і не ставили, зокрема, своїм завданням дослідити соціально-психологічні аспекти життєвого сценарію особистості та просторові проєкції її системи переконань; визначити їх взаємозв'язок з задоволеністю життям, саморегуляцією та соціальною мобільністю особистості в кризових умовах вимушеного переселення.

Мета статті – розкрити критеріально-ступеневі характеристики сформованості системи переконань особистості в кризових умовах (у перебігу вимушеного переселення).

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Теоретико-методологічний аналіз наукових підходів до проблеми дослідження показав, що система переконань формується як наслідок засвоєння (інтеріоризації) на когнітивно-ментальному рівні певних понять, відношень, тез, принципів як істинних. Формування переконань відбувається здебільшого внаслідок активної когнітивної (пізнавальної) діяльності особистості; при цьому велике значення має й некритичне привласнення вже наявних переконань (особливо у дитинстві); переконання здатні також формуватися внаслідок дії механізмів психологічного захисту. З'ясовано, що система переконань створює матрицю життя особистості, додає життєвої впевненості, закладає базис її світогляду, з якого постає пізнання й оцінка дійсності. Показано, що переконання скеровують поведінку особистості та слугують підставою мотиваційно-вольової діяльності для виконання повсякденних завдань. Наголошується, що базові переконання особистості можуть суттєво мінятися під впливом неопрацьованих психологічних травм та кризових подій, внаслідок яких докорінно змінюються її установки та поведінкові патерни.

Вибірку склали 330 респондентів, з яких 114 осіб – вимушені переселенці (30 (26,3%) чоловіків і 84 (73,7%) жінки) та 216 респондентів, не змушених до переселення (92 (42,6%) чоловіка та 124 (57,4%) жінки); середній вік досліджуваних 40,4 роки.

Респонденти обох груп добиралися з урахуванням соціодемографічних показників (стать, вік, рівень освіти, сімейний статус, рівень доходів тощо).

Основні завдання констатувального етапу дослідження полягали у вивченні психологічних компонентів і предикатів системи переконань у взаємодії з провідними соціально-психологічними особливостями досліджуваних; виявленні критеріально-ступеневих характеристик сформованості системи переконань досліджуваних (у групах з високою та низькою соціальною мобільністю) та їх взаємозв'язку з її саморегуляцією в кризових умовах; встановленні відмінностей у провідних показниках базових переконань та задоволеності життям в кризових умовах (вимушеного переселення); здійсненні порівняльного аналізу особливостей системи переконань вимушених переселенців та осіб, не змушених до переселення.

Для вирішення завдань констатувального етапу дослідження були задіяні стандартизовані психодіагностичні методики (опитувальник «Шкала базових переконань» (World assumptions scale, WAS) (Р. Янофф-Бульман); опитувальник «Шкала оцінки задоволеності життям (якості життя)» (Quality of Life Enjoyment and Satisfaction Questionnaire – Short Form, Q-LES-Q-SF) (Дж. Ендікот); анкета задоволеності життям до переселення та в умовах вимушеного переселення (А. Гуляєва), а також структурованого інтерв'ю.

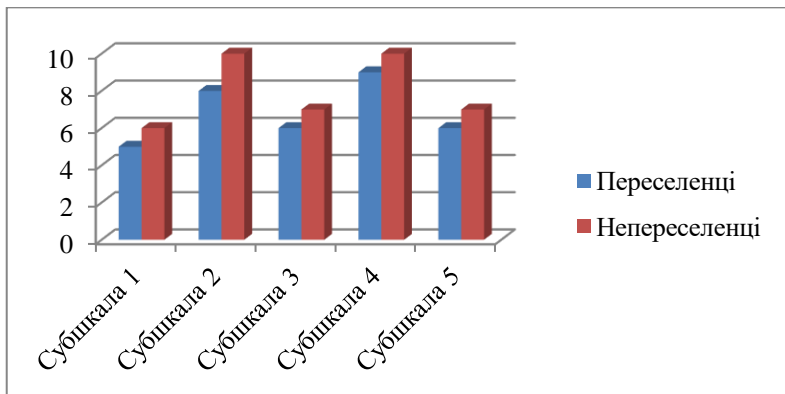
Індикатором кризовості умов був факт вимушеного переселення із зони бойових дій та наявність різних психологічних ознак кризи: досліджувані були змушені залишати та докорінно змінювати звичні умови життя; докласти значних зусиль для стабілізації та облаштування життя в нових умовах.

Результати порівняльного аналізу показників базових переконань вимушених переселенців (за методикою «Шкала базових переконань») та досліджуваних, не змушених до переселення, унаочнені на рис. 1.

Визначено, що у вибірці осіб, не змушених до переселення, базові переконання мають вищі показники, а отже, більшу тенденцію до безпеки та конструктивності. Разом із цим, кризові події зумовили зміну базових переконань у вимушених переселенців, у яких похитнулися уявлення щодо безпеки та стабільності оточуючого світу і пов'язані з ними уявлення про образ Я, справедливість, удачу та контроль.

Якісний аналіз даних констатувального етапу дослідження та застосування статистичних методів їх обробки дозволив виокремити соціально-психологічні особливості системи переконань респондентів в кризових умовах вимушеного переселення, які полягають у зниженому загальному відчутті

власного благополуччя, зниженій задоволеності різними аспектами життя (здоров'ям, роботою, дозвіллям, власним настроєм, економічним становищем) та базовими переконаннями про себе, як менш гідних любові і поваги, менш удачливих, а про світ – як менш справедливий і безпечний.

Примітка: Субшкала 1 – «Образ Я»; Субшкала 2 – «Доброзичливість оточуючого світу»; Субшкала 3 – «Справедливість»; Субшкала 4 – «Удача»; Субшкала 5 – «Переконання про контроль»; значення показників наведені у стенах

Рис. 1. Базові переконання вимушених переселенців та осіб, не змушених до переселення, за шкалою базових переконань Р. Янофф-Бульман

Виявлено та проінтерпретовано основні кореляційні зв'язки за шкалами застосованих психодіагностичних методик. Так, задоволеність власним фізичним здоров'ям (за шкалою оцінки задоволеності життям (якості життя)) корелює з субшкалою 1 «Образ Я» (за шкалою базових переконань) ($r=0,283$; $p<0,01$), з субшкалою 2 «Доброзичливість оточуючого світу» ($r=0,188$; $p<0,05$), з субшкалою 4 «Удача» ($r=0,301$; $p<0,01$), з субшкалою 5 «Переконання про контроль» ($r=0,284$; $p<0,01$). В цілому аналіз кореляційних зв'язків свідчить про те, що компоненти системи переконань вимушених переселенців про себе, оточуючий світ, справедливість, контроль та удачу, корелюють з компонентами задоволеності різними аспектами життя цих досліджуваних.

Розкрито критеріально-ступеневі характеристики сформованості системи переконань особистості у кризових умовах (у перебігу вимушеного переселення). Встановлено, що для більшості респондентів (78,1% осіб) притаманні цінності гуманізму: прагнення до добра, соціальної справедливості, кохання. Проте, внаслідок обмеженого спілкування з рідними з причин вимушеного переселення, з'являються різного роду фрустрації. Виявлено, що більше половини досліджуваних з числа вимушених переселенців (51,8% осіб), віднесених до групи соціально мобільних, задоволені життям після переїзду більшою мірою, ніж до нього, що можна тлумачити як наслідок мобілізації внутрішніх ресурсів у кризових умовах, коли необхідно вибудувувати власне життя докорінно по-іншому.

Статистичний аналіз, проведений із застосуванням аналізу головних компонент, методу обертання – Варімакс з нормалізацією Кайзера, засвідчив, що обертання зійшлося у 7 ітерацій. У процесі факторного аналізу базових переконань та задоволеності життям вимушених переселенців було виділено п'ять факторів – «Фундаментальні уявлення про світ», «Соціальна задоволеність», «Задоволеність індивідуальним життєвим простором», «Задоволеність здоров'ям» та «Інтегральна життєва задоволеність». Факторний аналіз надав змогу виокремити провідні ознаки, які лежать в основі взаємозв'язку базових переконань та задоволеності життям досліджуваних. До найважливіших для наукового аналізу змінних, згідно з даними факторного аналізу, були віднесені: загальна система фундаментальних уявлень про світ, задоволеність соціальними зв'язками, індивідуальним життєвим простором та здоров'ям, а також інтегральна задоволеність життям.

Здійснено порівняльний аналіз соціально-психологічних особливостей системи переконань вимушених переселенців та осіб, не змушених до переселення. З'ясовано, що між зазначеними категоріями респондентів є низка розбіжностей за показниками базових переконань та життєвої задоволеності. Це надало можливість виділити соціально-психологічні особливості системи переконань вимушених переселенців, віднесених до групи осіб з низькою соціальною мобільністю в кризових умовах, які полягають у різкому падінні відчуття суб'єктивного благополуччя, меншій задоволеності різноманітними аспектами життєдіяльності і життєздійснення (здоров'ям, трудовою діяльністю, відпочинком, власним настроєм, економічним становищем) та базовими переконаннями про себе, як менш щасливих та везучих, а про навколишній світ – як менш справедливий і безпечний в цілому.

Висновки. Розкрито критеріально-ступеневі характеристики сформованості системи переконань особистості в кризових умовах (у перебігу вимушеного переселення). Встановлено, що для більшості респондентів притаманні цінності гуманізму: прагнення до добра, соціальної справедливості, кохання. Проте, внаслідок обмеженого спілкування з рідними з причин вимушеного переселення, з'являються різного роду фрустрації. Виявлено, що більше половини вимушених переселенців, віднесених до групи соціально мобільних, задоволені життям після переїзду більшою мірою, ніж до нього, що можна тлумачити як наслідок мобілізації внутрішніх ресурсів у кризових умовах, коли необхідно вибудовувати власне життя докорінно по-іншому. Застосування методу факторного аналізу уможливило виокремлення фундаментальних ознак, заснованих на взаємозв'язку системи переконань та життєвої задоволеності особистості в кризових умовах. За даними факторного аналізу такими факторами виявилися: «Фундаментальні уявлення про світ», «Соціальна задоволеність», «Задоволеність індивідуальним життєвим простором», «Задоволеність здоров'ям» та «Інтегральна життєва задоволеність».

Література

1. Bocheliuk V., Piletska L., Panov N., Yaremchuk V., Borysiuk A. Authority as a factor of formation of a leader's personality and life position. *Asia life sciences. The Asian International Journal of Life Sciences*. 2019. Supplement 21(1). P. 445-461.
2. Harrison G.M., Vallin L.M. Evaluating the metacognitive awareness inventory using empirical factor-structure evidence. *Metacognition and Learning*. 2018. Vol. 13. № 1. P. 15-38.
3. Huliaieva A., Papucha M. The results of the correlation analysis of data on the selection of forced movements from the ATO area / New stages of development of modern science in Ukraine and EU countries: monograph / edited by authors. 6th ed. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2019. P. 340-356.
4. Janoff-Bulman R., Berger A. The other side of trauma: Towards a psychology of appreciation. *Loss and trauma: General and close relationship perspectives*. Philadelphia: Bronner-Routledge, 2000. P. 29-44.
5. Kononenko O., Kononenko A., Stynska V., Kachmar O., Prokopiv L., Katolyk H., Popovych I. Research of the factor structure of the model of world view settings at a young age. *Revista Inclusiones*. 2020. Vol. 7, № 3. P. 98-116.

6. Kononenko O.I., Grigoraschenko A.V. Current State of Scientific Views on the Psychological Well-Being of Personality. *Психологія та соціальна робота*. 2021. Т. 1 (53). С. 102-113.
7. Plokhikh V., Popovych I., Koval I., Stepanenko L., Nosov P., Zinchenko S., Boiaryn L., & Zavatskyi V. Anticipatory Resource of Temporary Regulation of Sensorimotor Action. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. 2022. Vol. 13 (2). P. 01-21.
8. Popovych I., Piletska L., Kononenko O., Kononenko A., Stynska V., Kravets N. Research of the Relationship between Existential Anxiety and the Sense of Personality's Existence. *Revista Inclusiones*. 2020. Vol. 7 num Especial. P. 41-59.
9. Saxena S. Relationship between psychological hardiness and mental health. *Indian Journal of Health and Wellbeing*. 2015. Vol. 6. № 8. P. 823-825.
10. Shevchenko R., Hrys A., Pavliuk M., Stynska V., Babiak O., Zavatskyi V., Popovych I. A Research of Post-Traumatic Stress and Adaptation Disorders of Servicemen after Being in a Combat Situation at the Hospitalization Stage. *Revista Inclusiones*. 2020. Vol. 7. Num 4. P. 74-87.
11. Tavrovetska N., Bystrova Yu., Halian I., Kikinezhdzi O., etc. Transformation of basic beliefs of the personality during the life crisis period. *Modern research of the representatives of psychological sciences: monograph*. Lviv-Toruń: Liha-Pres, 2019. P. 220-244.
12. Zasiiekina L., Khvorost K., & Zasiiekina D. Traumatic Narrative in Psycholinguistic Study Dimension. *Psycholinguistics*. 2018. Vol. 23 (1). P. 47-59.
13. Zavatskyi V., Tkach A., Fedorov A. Socio-psychological principles of supporting personality's subjective well-being in contemporary society. *Science and education*. 2017. Issue 3. P. 37-40.
14. Zavatskyi V., Zavatska N., Spitska L. Peculiarities of coping behavior of young people and their anticipation skills in post-traumatic situations. *Science and education*. 2017. Issue 7. P. 136-141.

References

1. Bocheliuk V., Piletska L., Panov N., Yaremchuk V., Borysiuk A. Authority as a factor of formation of a leader's personality and life position. *Asia life sciences. The Asian International Journal of Life Sciences*. 2019. Supplement 21(1). P. 445-461.

2. Harrison G.M., Vallin L.M. Evaluating the metacognitive awareness inventory using empirical factor-structure evidence. *Metacognition and Learning*. 2018. Vol. 13. №. 1. P. 15-38.
3. Huliaieva A., Papucha M. The results of the correlation analysis of data on the selection of forced movements from the ATO area / New stages of development of modern science in Ukraine and EU countries: monograph / edited by authors. 6th ed. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2019. P. 340-356.
4. Janoff-Bulman R., Berger A. The other side of trauma: Towards a psychology of appreciation. *Loss and trauma: General and close relationship perspectives*. Philadelphia: Bronner-Routledge, 2000. P. 29-44.
5. Kononenko O., Kononenko A., Stynska V., Kachmar O., Prokopiv L., Katolyk H., Popovych I. Research of the factor structure of the model of world view settings at a young age. *Revista Inclusiones*. 2020. Vol. 7, № 3. P. 98-116.
6. Kononenko O.I., Grigoraschenko A.V. Current State of Scientific Views on the Psychological Well-Being of Personality. *Психологія та соціальна робота*. 2021. Т. 1 (53). С. 102-113.
7. Plokhikh V., Popovych I., Koval I., Stepanenko L., Nosov P., Zinchenko S., Boiaryn L., & Zavatskyi V. Anticipatory Resource of Temporary Regulation of Sensorimotor Action. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. 2022. Vol. 13 (2). P. 01-21.
8. Popovych I., Piletska L., Kononenko O., Kononenko A., Stynska V., Kravets N. Research of the Relationship between Existential Anxiety and the Sense of Personality's Existence. *Revista Inclusiones*. 2020. Vol. 7 num Especial. P. 41-59.
9. Saxena S. Relationship between psychological hardiness and mental health. *Indian Journal of Health and Wellbeing*. 2015. Vol. 6. № 8. P. 823-825.
10. Shevchenko R., Hrys A., Pavliuk M., Stynska V., Babiak O., Zavatskyi V., Popovych I. A Research of Post-Traumatic Stress and Adaptation Disorders of Servicemen after Being in a Combat Situation at the Hospitalization Stage. *Revista Inclusiones*. 2020. Vol. 7. Num 4. P. 74-87.
11. Tavrovetska N., Bystrova Yu., Halian I., Kikinezhdzi O., etc. Transformation of basic beliefs of the personality during the life crisis period. *Modern research of the representatives of psychological sciences: monograph*. Lviv-Toruń: Liha-Pres, 2019. P. 220-244.
12. Zasiiekina L., Khvorost K., & Zasiiekina D. Traumatic Narrative in Psycholinguistic Study Dimension. *Psycholinguistics*. 2018. Vol. 23 (1). P. 47-59.

13. Zavatskyi V., Tkach A., Fedorov A. Socio-psychological principles of supporting personality's subjective well-being in contemporary society. *Science and education*. 2017. Issue 3. P. 37-40.

14. Zavatskyi V., Zavatska N., Spitska L. Peculiarities of coping behavior of young people and their anticipation skills in post-traumatic situations. *Science and education*. 2017. Issue 7. P. 136-141.

Huliaieva A.S., Zhurba A.M., Bohonkova Yu.O., Zhurba M.A.

CRITERION-LEVEL CHARACTERISTICS OF THE FORMATION OF THE PERSONAL BELIEFS SYSTEM IN CRISIS CONDITIONS

The article reveals the criterion-level characteristics of the formation of the individual's belief system in crisis conditions (in the course of forced resettlement). It was established that for most of the respondents, the values of humanism are inherent: the desire for good, social justice, love. However, as a result of limited communication with relatives due to forced relocation, various kinds of frustrations appear. It was found that more than half of forced migrants, classified as socially mobile, are more satisfied with life after moving than before, which can be interpreted as a consequence of the mobilization of internal resources in crisis conditions, when it is necessary to build one's own life in a fundamentally different way. The application of the method of factor analysis made it possible to identify fundamental features based on the relationship between the system of beliefs and life satisfaction of the individual in crisis conditions. According to the data of the factor analysis, the following factors turned out to be: "Fundamental ideas about the world", "Social satisfaction", "Satisfaction with individual living space", "Satisfaction with health" and "Integral life satisfaction".

A comparative analysis of the socio-psychological features of the system of beliefs of forced resettlers and persons who were not forced to resettle was carried out. It was found that there are a number of discrepancies between the specified categories of respondents in terms of indicators of basic beliefs and life satisfaction. This made it possible to highlight the socio-psychological features of the system of beliefs of forced migrants, classified as a group of persons with low social mobility in crisis conditions, which consist in a sharp drop in the feeling of subjective well-being, less satisfaction with various aspects of life and life (health, work, rest, own mood, economic situation) and basic beliefs about oneself and the surrounding world.

Key words: *personality, personal belief system, crisis conditions, subjective well-being, forced resettlement, social mobility.*

Гуляєва Анна Сергіївна – кандидат психологічних наук, Німеччина;

Журба Анатолій Миколайович – кандидат психологічних наук, запрошений науковий співробітник кафедри трудотерапії факультету медичних наук Реді, Університет Манітоби, Канада;

Бохонкова Юлія Олександрівна – доктор психологічних наук, професор, завідувачка кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Журба Микола Анатолійович – доктор філософських наук, професор, запрошений науковий співробітник кафедри німецьких та слов'янських досліджень факультету гуманітарних наук, Університет Манітоби, Канада.

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

Збірник наукових праць

№ 1(63) 2024

Відповідальний секретар випуску

Ю.А. Завацький

Підписано до друку 31.01.2024 р.
Видавництво Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля
Формат 70x108¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Умов. друк. арк. 21,5. Обл. вид. арк. 22,7.
Наклад 300 прим. Вид. №. Замов. №. Ціна вільна.